

"Mislim da bi nas, kad se ne bi radilo o logorima smrti, pustili da u njih uđemo. Kad bi uvjeti u tim logorima bili prihvatljivi, imali bi razloga da nam ih pokažu". Crvenom križu je dvaput dopušten ulazak u ono što bosanski Srbi nazivaju logorom za ratne zarobljenike na Manjači.

Jugoslavenski premijer Milan Panić je preko svog zamjenika poručio da on ne može ni potvrditi ni opovrgnuti postojanje logora smrti, rekao je još da se zalaže i za zatvaranje svih logora, na svim zaraćenim stranama u Bosni. Zemlja kojoj je Panić stao na čelo samo je sjena nekadašnje Jugoslavije, a sastoji se samo od Srbije, koju se optužuje da podupire rat u Bosni, te male Crne Gore.

Srbi, koji prisvajaju sjevernu Bosnu kao svoju regiju, opisuju politiku protjerivanja Muslimana i Hrvata katolika kao "etničko čišćenje", dok svjedočanstva preživjelih, s kojima je razgovarao novinar Newsdaya, pokazuju da je u najboljem slučaju riječ o eufemizmu za kampanju zločina i brutalnih deportacija.

U drugom improviziranom logoru, u gradu Brčkom, smještenom u carinskom skladištu na obali rijeke Save u sjeveroistočnoj Bosni, prema navodima Alije Lujinovića, 53, saobraćajnog inženjera, koji je u tom logoru bio zatočen od 15. maja do sredine juna, pobijeno je 1.350 ljudi. On kaže da su stražari u Brčkom ubijali klanjem ili strijeljanjem.

"Mehu", 63, zidara iz obližnjeg Kozarca, liječnik iz njegovog mjesta nagovorio je da prekine svoju šutnju, pa je on u petak proveo dva sata u razgovoru s novinarom Newsdaya i radnicima Crvenog križa. On kaže da je u Omarskoj bio u junu zatvoren sedmicu dana prije nego što je bio oslobođen, kako on vjeruje zbog svoje starosti. Njega su, kaže, s još 300 muškaraca držali u utovarivaču rude, u kafezu velikom šezdesetak kvadratnih metara, u kojem su čekali svoje tamničare da ih "obrade". Metalna natkonstrukcija sastojala se od po četiri kafeza naslagana uvis, odvojena rešetkama. Nije bilo zahoda, pa su zatvorenici morali živjeti u vlastitom izmetu koji se cijedio kroz rešetke.

Meho kaže da su tri muškarca pokušala pobjeći skačući s vrha kafeza kroz otvorenu dovodnu cijev na zemlju. Ali su svi ustrijeljeni nakon što su pali s visine od 18 metara. Kaže da je od drugih zatvorenika čuo kako je za sedmicu dana njegovog boravka u logoru umrlo u mukama 35 do 40 muškaraca, nakon premlaćivanja.

Međunarodne humanitarne organizacije izjavile su da je njegov iskaz, dat novinaru Newsdaya pred aktivistima bosanskog Crvenog križa i Crvenog polumjeseca, prva potvrda njihovih sumnji da je Omarska logor smrti. Rekli su da već duže od mjesec dana slušaju glasine o takvim logorima, ali niko nije uspio razgovarati s nekim od preživjelih.

Međunarodni Crveni križ nastoji već duže od dvije sedmice dobiti odobrenje za ulazak u Omarsku, izjavio je Conod, ali srpske vlasti u Bosni ih stalno odbijaju govoreći da im ne mogu jamčiti sigurnost. Srpska vojska je prije dvije sedmice odbila odvesti Newsdayevog novinara i fotografa slobodnjaka u Omarsku.

Crveni križ još uvijek nije zatražio odobrenje za posjetu Brčkom jer su se njegovi aktivisti, nakon što su se u maju povukli iz Bosne zbog ubistva jednog svog službenika, ponovno vratili u Banju Luku, glavni grad sjeverne Bosne, ali još potpuno nisu uspostavili svoje djelovanje u istočnoj Bosni.

Meho kaže da su u vremenu dok je on bio u Omarskoj, od 3. do 10. juna, sva četiri kafeza u utovarivaču rude bila puna zatvorenika, a neki drugi zatvorenici su procijenili da je u logoru bilo oko 8.000 ljudi. Bosanska državna komisija za ratne zločine, vladino tijelo osnovano s ciljem prikupljanja dokumentacije o ratnim zločinima, u svom izvještaju od prošle sedmice za UNHCR iznijela je procjenu da se u Omarskoj nalazi 11.000 zatvorenika, što znači da je Omarska najveći od 94 logora poznata komisiji. Nije bilo nikakvih procjena o broju ubijenih zatvorenika.

Prema navodima jednog svjedoka, koga je prije dvije sedmice citirala bosanska muslimanjska dobrotvorna organizacija Merhamet, hiljade muškaraca je zatočeno u otvorenoj rudarskoj jami, korištenoj

za iskopavanje željezne rude. Meho kaže kako se čini da su neki drugi zatvorenici bili u zgradi za separaciju rude i u upravnim zgradama. Navodi da nije znao za zatvorenike koje su držali vani, pod vedrim nebom, bar ne u vrijeme kad se on tamo nalazio.

Mirza Muftić, inženjer geologije koji je učestvovao u izradi nacrtu rudnika, pojasnio je da se otvorena jama nalazi oko kilometar i po od mjesta gdje je bio zatvoren Meho, tako da je on nije ni mogao vidjeti. Prošle sedmice Visoki komesarijat UN-a za izbjeglice objavio je izvještaj u kojem navodi izjavu stražara iz Omarske koji je promatraču UN-a rekao da su vlasti planirale pobiti zatvorenike u Omarskoj izlažući ih vremenskim nepogodama.

"Nećemo na njih trošiti metke. Oni nemaju krov nad glavom, a sunce sija, kiša pada, noći su hladne i dobivaju obrok batina dvaput dnevno. Ne dajemo im ni hranu ni vodu. Krepat će kao životinje", navodi UNHCR u hitnom izvještaju objavljenom u ponedjeljak u Ženevi, a vezano za vanredno zasjedanje o izbjeglicama iz Bosne.

Poput mnogih drugih izbjeglica, Meho kaže da je i on bio redovito premlaćivan te da je, dok je bio zatočen u Omarskoj i u dva druga logora u kojima se nalazio kratko vrijeme na putu za Omarsku, bio svjedokom zločina. U razgovoru je rekao kako gotovo uopće ne može podići lijevu ruku, a kad se nasmiješio, vidjelo se da gotovo uopće nema zube - sedam mu je zuba izbijeno batinanjima koja je opisao. Meho veli da ga je bosanska srpska vojska uhapsila u njegovoj kući u Kozarcu, 27. maja.

"Stavili su znak Crvenog križa na rukave i tenkove, i vikali: 'Predajte se. Čeka vas Crveni križ. Bit ćete zaštićeni', te nastavlja pričati kako su, međutim, pri ulasku u autobuse, na vratima stajali vojnici s pendrecima. "U svakom autobusu bila su po tri naoružana stražara. Rekli su nam da ćemo, dignemo li glavu, u nju dobiti metak".

Logori su otvarani na veliku brzinu. Meho je, prije nego što je poslan u Omarsku, prvo odveden u Keraterm, nekadašnju tvornicu keramičkih pločica u Prijedoru, a zatim u susjednu Ciglanu. Kaže da

je zatvoren zato što su vlasti sumnjale da su se njegova dva sina borila protiv Srba.

"Njihov sistem je bio takav da bi vas odveli na ispitivanje, a onda bi vam rekli kako ćete biti oslobođeni ako o drugima kažete ono što su oni htjeli čuti. Svako je, da bi se spasio, optuživao onog drugog. Ipak oni nisu nikoga oslobodili", priča Meho.

U utovarivaču rude u Omarskoj ljudi su bili tako natrpani da "nije bilo mjesta da se legne. Malo bi odrijemao, a onda bi mjesto prepustio slijedećem". Kruh se dijelio svaki treći dan, kilogram kruha na troje ljudi, a nakon sedmicu dana zatvorenici su počeli jednom dnevno davati malu šolju slabe čorbe.

U zatvorenom odjelu, bez ikakvih sanitarnih uvjeta, svim muškarcima narasla je brada i dobili su uši. Zatvorenici su bili raspoređeni na različitim nivoima utovarivača rude. Mehin brat, 51, rendgenski tehničar, nalazio se na nivou "B". Meho kaže da je on bio na nivou "C". U petak nam je rekao kako je čuo od jednog nedavno oslobođenog zatvorenika da je njegov brat umro nakon što je on, Meho, otišao.

Meho kaže da su ga stražari svaku noć izvodili na ispitivanje i premlaćivanje. Poznao je čovjeka koji ga je ispitivao, bio je učitelj u Bosanskom Novom, kao i dvojicu stražara, jedan je bio konobar u jednom restoranu, no svi su se oni pravili da ga ne poznaju. Kaže da nikad nije priznao da ima sinove ili brata. Kad bi ga ispitivač pitao o njegovim sinovima, odgovorio bi: "Druže, ja nemam sinove". Komandant mu je odgovorio: "Nisam ti ja drug". Meho kaže da ima dva sina, od kojih je jedan još u Bosni.

Prema njegovim navodima, svi su vojnici pustili duge brade u stilu srpskih četnika, rojalističkih vojnih jedinica iz drugog svjetskog rata. Sam komandant nije Mehi prijetio da će ga ubiti, ali drugi vojnici su to često činili. "Govorili su nam da će za svakog Srbina koji pogine u borbi ubiti nas 300".

Kaže da je on jedini pušten iz odjela "C" te da su ga vjerojatno pustili zbog njegove starosti. Iz odjela "B" je preseljeno oko 45 ljudi,

svi stariji od 60 godina dok su mladi između 18 i 60 godina, bili zadržani u logoru. Njega su odveli u Trnopolje, selo između Omarske i Prijedora, koje je pretvoreno u golemi zatvorenički logor.

Meho kaže da su ga u prvo vrijeme drugi zatvorenici, zbog stanja u kojem se nalazio kad je stigao, izbjegavali.

To se poklapa s onim što smo čuli od kćeri jednog uglednog člana prijedorske općine. Ta intelektualka, koja je zatražila da ne otkrijemo njezino ime kako bi zaštitila rođake koji se još uvijek nalaze tamo, rekla je u intervjuu vođenom prije razgovora s Mehom, da je njezin kolega vidio ljude puštene iz Omarske te joj je rekao: "Svi su bili mladi od 18 ili stariji od 60 godina. Prvih nekoliko dana morali su biti odvojeni. Bili su puni ušiju, čak i na obrvama. Bili su potpuno iscrpljeni i jako mršavi".

Ta žena je i sama bila u Trnopolju, ali ne kao zatvorenica. Rekla je da su među zatvorenicama u Omarskoj i žene, intelektualke iz Prijedora, koje, kako se čini, drže odvojeno od muškaraca, u upravnoj zgradi. Među njima su stomatolozi, ginekolozi, "sve žene s visokih položaja". Kazala je i da trenutno štrajkaju glađu.

PRIČE SVJEDOKA O SMRTI I MUČENJU

*U pijanki koja je trajala šest sedmica
najmanje 3.000 ubijenih*

Zagreb, Hrvatska, 2. avgusta 1992.

Srpski porobljivači su neke od svojih bosanskih zatočenika ubili iz pištolja, ali, prema tvrdnjama preživjelog Alije Lujinovića, najdraži način ubijanja bilo im je klanje. Zatim bi s tijela svukli svu odjeću i pobacali ih u rijeku Savu.

"Govorili bi da hrane ribe", sjeća se Alija.

Prema izvještajima Bosanske državne komisije za ratne zločine, ishod je bio jedan od najstrašnijih poznatih pokolja u ratu koji Srbi vode u Bosni. Nakon ubilačkog slavlja, pijančevanja, koje je trajalo šest sedmica, od početka maja do početka juna, u koncentracionom logoru u Brčkom i okolnim područjima ubijeno je najmanje 3.000 ljudi, što je najveći broj mrtvih u jednom od 94. logora koje je komisija registrirala.

Lujinović, Musliman, star 53 godine, u dvosatnom razgovoru za *Newsday*, vođenom u srijedu, ispričao je da je on jedan od 150 zatvorenika koji su ostali živi od njih 1.500, koliko ih je u logor stiglo početkom maja. Nakon što su poklali devet desetina zatvorenika, stražari su se okomili na stanovnike grada koji još nisu bili uhićeni. Zatim su, priča on, umjesto da tijela pobacaju u Savu, zatvorenicama zapovijedili da ih odvezu u tvornicu umjetnog đubriva. Lujinović kaže da zatvorenici nisu bacali tijela u peć, ali da imaju razloga vjerovati da su tijela bila kremirana za životinjsku hranu, jer tog dana zrak u Brčkom je tako smrdio da se nisu smjeli otvarati prozori.

Lujinović je saobraćajni inženjer, prije rata zaposlen u Brčkom, gradu u sjeveroistočnoj Bosni, gdje se i nalazio kada je Jugoslavenska

narodna armija, kojom se upravljalo iz Srbije, početkom maja izvela napad u kojemu je zauzela kopneni koridor kroz sjevernu Bosnu. On kaže da je iskusio gotovo svaki oblik poniženja koja su srpski stažari nanijeli muslimanskim zatvorenicima, od skrnavljenja lokalne džamije do prisustvovanja ubistvima i sakaćenjima muških zatvorenika i grupnog silovanja Muslimanki.

Ponekad su zatvorenici, prije nego što bi ih bacili u Savu, podvrgnuti užasnim sakaćenjima. "Najstrašniji od svih dana bio je, a vidio sam to svojim očima, kada sam ugledao na podu deset mladih momaka poredanih jedan do drugoga. Grla su im bila prerezana, nosevi odsječeni i spolni organi iščupani. To je bilo nešto najgore što sam ikad vidio". Stražar, Srbin, pojavio se pred zatvorenicima, koji su morali gledati ubijanja, držeći neku vrstu oruđa od žice s tri šiljka, natakuta na dug držak. "Prijetio nam je da će nas kastrirati", kaže Lujinović.

On kaže da su prvo bili pogubljeni članovi muslimanske političke stranke i teritorijalne odbrane. "Prozvali su ih imenima, izveli i počeli sa ubijanjem. Začuli bismo tri pucnja, i čovjek se ne bi nikada vratio", sjeća se Lujinović.

Međutim, kaže da su ubrzo promijenili metode, pa su zatvorenike počeli klati. "Naredili bi im da legnu na pod i stave glavu na betonski blok. Stražari bi im tada prerezali grla. To sam vidio svojim očima". Tijela su bila tako položena da je krv otjecala u Savu. I konačno, nakon oko mjesec dana ubijanja, kaže on, stražari su počeli ubijati i stanovnike grada.

Lujinović je spašen, kako sam kaže, zahvaljujući dobrotvoru koga ne želi imenovati a koji je platio za puštanje 120 zatvorenika. U stvari, kaže, kad je šef policije došao 23. juna i pročitao imena 120 zatvorenika koji će biti oslobođeni, on nije bio među njima. Ali on je poznao policijskog inspektora Dragišu Tešanovića kome je prišao na dvorištu. "Pitao sam ga kako me može držati ovdje zatvorenog. Rekao sam mu da, kad bih ja bio na njegov mjestu, a on na mom, ja njega ovdje ne bih držao ni 24 sata. On mi je rekao kako imam pravo, te mi je nabavio potrebne papire".

Lujinović kaže da je pobjegao iz Bosne zahvaljujući tome što je u posebnom uredu, otvorenom za te svrhe, svu svoju imenovinu prepisao na novopostavljenu srpsku vlast. Tamo je sreo Srbina koga je poznao, Žarka, koji je bio iznenađen što ga vidi.

Sjeća se da ga je Žarko upitao: "Dobri Bože, zar si ti još živ?" Nakon četiri sata čekanja Lujinović je dobio propusnicu za izlazak iz Bosne, te je 13. jula autobusom otišao u sjevernu Srbiju, odakle se prebacio za Mađarsku i Hrvatsku.

GULAG

*Rat protiv muslimanskih i hrvatskih civila:
bivši zatvorenici srpskih snaga opisuju zločine*

Slavonski Šamac, Hrvatska, 3. avgusta 1992.

Iz noći u noć na drugu stranu Save mogu se čuti krici i zapomaganja muslimanskih i hrvatskih žena i djece koje Srbi drže zatočene u Bosni. Kamioni se dovezu do rječne policijske stanice, čuju se krici. Kamioni zatim odlaze.

Za muškarce koji su prošlog proljeća bili u logorima, ti krici predstavljaju dvostruko mučenje. Oni kažu da su zvukovi koji su se između aprila i juna mogli čuti s druge strane rijeke bili krici muškaraca koje su tukli u policijskoj stanici.

Ovdje, na hrvatskoj strani rijeke, Muslimani i Hrvati koji su oslobođeni razmjenom zarobljenika, nemaju pojma o tome šta se dešava ženama u Bosanskom Šamcu. Da li ih odvajaju od njihove djece? Odvode li ih u druge logore? Spremajući ih za razmjenu? Nekad su ova dva skromna grada bila povezana trgovinom, brakovima i sportom. Međutim, danas je Sava pretvorena u rijeku krvi, što je bila i u drugom svjetskom ratu. Most leži u ruševinama, dok ga nadgledaju Srbi sa stražarskog mjesta ispod mosne konstrukcije, a njihovi snajperisti vrebaju sa svojih položaja na vrhu žitnog silosa, naoružani raketnim granatama i puškama velike snage.

Prema kazivanjima ljudi, svakog dana između gradova blizanaca niz rijeku prođe šest do sedam tijela ljudi ubijenih tokom srpskog napredovanja u sjevernoj Bosni. Četvorica muškaraca koji su bili zatočeni s druge strane rijeke, sjećaju se zvukova tog proljeća - svojih vlastitih krikova. Sjećaju se da su batinanja postala još češća uoči njihovog oslobađanja. Neka od mučenja kojima su bili pdvrgnuti su neopisiva. Nakon što je novinar Newsdaya razgovarao sa četvoricom

bivših zatvorenika, jedan mu je od njih uručio pismenu ispovijest u kojoj opisuje kako su morali gledati ubijanje 15 zatočenika i mučenje zatvorenika. Jednom je prilikom, piše, jedan zatvorenik bio natjeran da pojede svoj vlastiti izmet.

Logori su bili ustrojani kao dio gulaga, osnovale su ih srpske snage koje su sad zauzete "čišćenjem" osvojene muslimanske i hrvatske teritorije. To nisu bili logori smrti kao takvi, usprkos izvještaju o krvavoj orgiji u kojoj je oduzet život petnaestorici muškaraca. Ova četvorica bivših zatvorenika procjenjuju da je tamo bilo zatvoreno 800 muškaraca, od kojih su mnogi u logor odvođeni s ulice, dok su obavljali jutarnju kupovinu. Zatvorani su u policijske stanice, zemljoradničke zadruge, osnovne, srednje škole te u objekte teritorijalne odbrane.

Jedan neobičan aspekt šamačkih logora je u tome što do prošle sedmice njihovo postojanje nije bilo poznato bosanskoj vladi, koja je Visokom komesarijatu UN-a za izbjeglice poslala popis od 94 zatvorenička logora. Ovo ukazuje na to da bi ukupan broj logora u Bosni mogao biti znatno veći od onog koji je poznat do danas.

Srpsko vodstvo u Bosni odlučno odbija postojanje zatočenih civila. Radovan Karadžić, psihijatar, predsjednik Srpske demokratske stranke, u subotu je izjavio za Newsday: "Srpska strana energično negira postojanje logora za civilno stanovništvo u bilo kojem dijelu srpske republike Bosne i Hercegovine".

Međutim, sve je to slikovito opovrgnuo jedan pogled na zatvorenike koji su iz zatočeništva, koje je trajalo dva ili više mjeseci, izašli slomljenih kostiju, oštećena vida ili s ozljedama organa kao posljedicom premlaćivanja. H.D., 38, ima ožiljak preko čitave glave, na mjestu gdje ga je stražar udario željeznom šipkom. On kaže da su ga stražari vjerovatno izdvojili za dodatna batinanja zato što je bio član muslimanske političke stranke SDA, ali, prema njegovim riječima, tokom sedamdesetodnevog zatočeništva nije ni jednom odveden na ispitivanje.

"Tukli su nas željeznim šipkama, palicama za bejzbol, pendrecima,

ali mi smo pendreke nazvali 'bananama' jer su predstavljali neku vrst olakšanja." On nije želio otkriti svoje ime jer mu je žena još u zatočeništvu: koliko zna, nalazi se u selu s druge strane rijeke. Jednog ga je dana znakom dozvala grupa od četiri stražara. Iz kožne vreće su izvukli četiri bejzbol palice i počeli ga tući. H.D. svjedoči: "Gledao sam bajzbol na televiziji, zamahivali su palicama kao da udaraju loptu, držeći je objema rukama. Te sam se noći oprostio od života. Jedino što sam želio bilo je da umrem".

Jedan čovjek, star 61 godinu, zatražio je da ga predstavimo samo imenom "Preživjeli". Njegova priča je priča o sadističkoj izopačenosti. Napisao je: "Žrtvu bi tukli po glavi, vratu, ramenima, leđima, grudima, bokovima, nogama i rukama - odnosno po čitavom tijelu. Ponekad bi žrtvu tukao jedan čovjek, ponekad trojica, a ponekad čak i deseterica policajaca u isto vrijeme. Obično bi nas tukli tokom dana, ponekad u prostoriji u kojoj smo bili smješteni, a ponekad u dvorištu..." Nakon takvog zlostavljanja žrtva bi bila sva u krvi, a leđa bi joj bila plavocrvena od udaraca.

Sudeći prema svjedočanstvima bivših zatvorenika, čini se da su takvi postupci uobičajena pojava u logorima sjeverne Bosne. U malim prostorima je natrpano toliko zatočenika da ne mogu normalno leći, tako da u najboljem slučaju mogu spavati samo na smjenu. Stražari im dopuštaju obavljati nuždu samo jedanput dnevno, ako i uopće, te ih hrane oskudnim obrocima. No primjeri se razlikuju. U Bosanskom Šamcu stražari bi stajali u vrsti prisilivši zatvorenika da hoda oko njih, a svaki od njih udarao bi ga štapom ili pendrekom dok bi prolazio.

LIČNA PRIČA O UŽASU

Slavonski Šamac, 3. avgusta 1992.

Nakon podužeg intervjua bivši zatvorenik iz Bosanskog Šamca je novinaru Newsdaya uručio pisanu ispovijest u kojem su opisani načini na koje su, kako tvrdi, njega i druge zatvorenike mučili njihovi srpski tamničari. Zabrinut za svoje rodake koji su još u logoru, čovjek je insistirao da ga zovemo jednostavno "Preživjeli".

"Ja sam bio jedan od 800 zatvorenika koje su srpske vlasti tzv. srpskog distrikta Bosanski Šamac držale u svojim koncentacionim logorima. U Bosanskom Šamcu je bilo pet takvih zatvora ili centara.

Zatvorenici su bili Hrvati, Muslimani i Albanci, odnosno, ljudi nesrpske nacionalnosti. Među zatvorenicima je bilo žena i staraca, muškaraca starijih od 60 godina, čak jedan starac od 73 godine. **Zatvorenici nisu dovedeni s ratišta kao zarobljenici, već iz svojih domova.** Praktično svi su morali podnijeti različite oblike mučenja: batinanje, zatočeništvo u zatvorenom, vrućem i zagušljivom prostoru, uskraćivanje vode za piće i korištenja zahoda, kao i slabu hranu.

U početku su nas tukli pripadnici specijalnih jedinica, došli iz Srbije. Kasnije su taj posao preuzeli policajci koji su nas čuvali. To su bili domaći Srbi, oni su svoj posao obavljali mnogo okrutnije od pripadnika specijalnih jedinica. Tukli su nas željeznim šipkama, drvenim motkama i pendrecima, nogama u vojničkim čizmama, šakama i rukama.

Žrtvu su tukli po glavi, vratu, ramenima, leđima, grudima, bokovima, nogama i rukama, odnosno po čitavom tijelu. Ponekad bi žrtvu tukao jedan čovjek, ponekad trojica, a ponekad čak deset policajaca u isto vrijeme. Obično su nas batinali tokom dana, ponekad u prostoriji gdje smo bili smješteni, a ponekad u dvorištu. Nakon takvog zlostavljanja žrtva je bila sva u krvi, po glavi i leđima koja su joj bila plavocrvena od udaraca.

Pripadnici specijalnih jedinica tukli bi nas tokom dana, vani, u dvorištu. Policajci koji su nas čuvali obično bi nas tukli noću. Žrtve bi jednu po jednu izvodili van gdje bi se onda njih trojica ili četvorica, u mraku, na nju bacili. A ponekad bi ih bilo i po deset. Čovjeka bi tukli čime god su mogli, tako divljački da nam je bilo strašno slušati njegove krikove. Svaki od nas je strahovao da će biti sljedeći kojeg će tući.

Žrtvu koja bi još mogla hodati ubacili bi u sobu kao da je riječ o životinji, svu okrvavljenu i u modricama. Nekad žrtva ne bi mogla stati na noge, toliko je bila pretučena, ili bi od udaraca izgubila svijest, tada bi je dvojica zatvorenika morala donijeti u sobu.

Znam da su jednog zatvorenika jako dugo tukli, i na kraju ga je jedan od policajaca udario batinom po čelu, tako da se onesvijestio. To se dogodilo u noći, a dvojica zatvorenika su ga ujutro donijela natrag. Došao je svijesti tek idući dan, oko 10 sati ujutro.

Nakon što smo pušteni iz zatvora, zahvaljujući razmjeni (za srpske zarobljenike), liječnički pregledi su pokazali da velik broj zatvorenika ima po nekoliko slomljenih rebara. Onaj čovjek koga su batinom udarili po čelu morao je u Zagrebu operirati glavu.

Osim što su nas tukli, mučili su nas i time što su nam zabranjivali da, kad smo osjećali potrebu, odemo obaviti nuždu, ili su nam uskraćivali pitku vodu i različite druge stvari. Posljednjih mjesec dana prije razmjene dobivali smo samo jedan obrok dnevno, ručak. Ponekad se taj ručak, jedini obrok u 24 sata sastojao samo od komada kruha premazanog pekmezom.

U svojim mučenjima su otišli tako daleko da su zatvorenike prisiljavali da jedu pijesak. Jednog zatvorenika prisilili su da proguta svoj vlastiti izmet, drugog da ima spolni odnos s drugim zatvorenikom.

Bila je to užasna scena kad nam je jedan član specijalnih jedinica iz Srbije odlučio pokazati kako, kao što je on to rekao, četnici kolju svoje žrtve. Dok je s nožem u ruci odabirao svoju žrtvu, svaki je od nas mislio da će upravo on biti taj. Prestravljeni smo tamo stajali dok je on odabirao. Za svoju žrtvu odabrao je jednog od dva brata

Albanca, mlađeg. Naredio mu je da čučne i osloni se na ruke te da se istegne što više može, a nas su prisili da stanemo u krug oko njega. Na strašan način, psihološki je mučio i nas i žrtvu, povlačeći joj nož uz vrat, sa svih strana, ne zarezujući ga. Zatim je žrtvu počeo udarati nogama i šakama po glavi i svim drugim dijelovima tijela.

Mislim da je nastrašnija bila noć između 7. i 8. maja, kad je u skladišne prostorije poljoprivredne zadruge u Crkvini (pet kilometara od Bosanskog Šamca, jedan od četiri zatočeničkih centara) došao vod srpskih specijalnih jedinica i ubio između 15 i 45 ljudi koji su tu bili zatvoreni. Nakon što su vrata skladišta nasilno otvorena, naredeno nam je da se, bez paljenja svjetla, postrojimo duž jednog kraja prostorije, što smo mi brzo i učinili.

Jedan od pripadnika specijalnih jedinica nas je jednog po jednog osvjetljavao baterijskom svjetiljkom, dok je drugi odabirao žrtve - prvo bi čovjeka pištoljem udario po glavi, a zatim bi ga ustrijelio. Ljudi su hrpimice padali na pod, dok je krv tekla betonskim podom. Kad je završio obilazak, naredio je preživjelima da se brzo postroje na drugom kraju sobe, što smo i učinili. Zatim je opet počeo odabirati i ubijati ljude. Znam da je pri drugom odabiru svakog pitao za ime i zanimanje, da bi zatim, na temelju toga, odabirao koga će ubiti. Na podu prostorije je ostalo ležati petnaestak ljudi. Oko njih se na betonu stvorila lokva krvi.

Onda su nas prebacili na treću stranu sobe, i mladim naredili da leševe utovare na kamion koji je dovezen do vrata. Nakon toga im je naredeno da počiste krv s poda, što su oni i učinili. Tu smo noć proveli u toj istoj prostoriji.

Skrivali smo od drugih zatvorenika užasnu priču o tome šta smo vidjeli, a nismo ni među sobom govorili o toj strašnoj noći."

SRPSKI LOGORI SMRTI

Kako su stražari odabirali žrtve

Zagreb, Hrvatska, 5 avgusta 1992.

Prema intervjuima koje je novinar Newsdaya obavio prethodnog dana, srpski stražari u koncentracionom logoru Omarska u Bosni svakodnevno su ubijali desetke muslimanskih i hrvatskih zatvorenika, kojih su nekoliko hiljada tamo držali zatvorenima na najmanje tri mjesta u nekadašnjem prostranom rudniku.

Prema navodima pedesettrogodišnjeg Muslimana koji je preživio logor, a koga smo jučer intervjuirali, stražari bi svake noći nasumce, koristeći baterijsku svjetiljku u mračnom skladištu gdje je bilo natrpano 600-700 ljudi, odabrali sedam ili osam žrtava. Preživjeli zatvorenik, koji je molio da ga zovemo Hujca, rekao nam je da je jedina osobina koja je očito povezivale sve žrtve bila njihova snažna građa.

"Idućeg jutra ih više nije bilo", kaže Hujca. Navodi kako su stražari ujutro došli i odabrali grupu mladih muškaraca za pokapanje mrtvih, od kojih su neki bili ubijeni metkom u usta, dok su drugima bila prerezana grla. On sam nije prisustvovao ubijanjima. Jednom prilikom vidio je osam leševa prekrivenih pokrivačima. Drugom prilikom su mu pripadnici grupe za pokapanje ispričavali što su vidjeli i radili.

Hujcino pričanje, zajedno s drugim pričama koje smo jučer čuli o zatvorenima koji su bili u Omarskoj zatočeni u rudarskoj jami pod vedrim nebom, dodalo je nove užasne pojedinosti svjedočanstvima očevidaca koja su 2. avgusta objavljena u Newsdayu. U Newsdayu su opisani navodi o hiljadama mrtvih u logoru Omarska, kao i u posebnom logoru u Brčkom, u sjeveroistočnoj Bosni. Nova otkrića pomogla su da na površinu izađe slika logora Omarska, i ono čega se

međunarodne organizacije koje se bave pravima čovjeka pribojavaju da bi mogao biti pokolj velikih razmjera. Newsdayev novinar nije mogao posjetiti logore. To nije omogućeno niti Međunarodnom Crvenom križu niti drugim međunarodnim organizacijama. Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda prošle noći zahtijevalo je da se zatvorenički logori tog područja otvore za nepristrasan međunarodni pregled.

Srpski predstavnici u Bosni odbijaju da se u zatvoreničkim logorima drže bilo kakvi civili. Jugoslavenski primijer Milan Panić, koji predsjedava vladi koja se sastoji samo od Srbije i male Crne Gore, priznaje da sve strane imaju zatvoreničke logore. Ali, izjavio je da ne može ni potvrditi ni opovrgnuti postojanje logora smrti te se zalaže za zatvranje svih logora.

U jučerašnjem razgovoru Hujca je potvrdio prethodne navode o logoru Omarska. On je ispričao kako je u maju proveo 12 dana zatvoren u skladištu, uguran u prostoriju koja je bila toliko pretrpana ljudima da niko nije mogao spavati ležeći. Bio je pripadnik teritorijalne odbrane, ali se riješio svoga mitraljeza, pa nije bio otkriven kad se pridružio svojim sumještanima iz Kozarca, mjesta u sjeverozapadnoj Bosni koje su srpske snage zauzele u maju. Međutim, srpske jedinice zarobile su na hiljade civila i svi su oni završili u Omarskoj.

Hujca kaže da je, kad je stigao u logor, vidio zatvorenika koji je skočio kroz prozor od debelog stakla za izloge u upravnoj zgradi i pao na jednog vojnika. "Stražari koji su bili u našoj blizini ispalili su na njega rafal, ali, mislim, preživio je". Ubrzo nakon što je stigao, vidio je kako stražari palicama tuku čovjeka do smrti. Prepoznao je žrtvu, bio je to upravitelj kozaračkog mlina.

Hujca je u Omarskoj bio zatvoren u isto vrijeme kad i drugi preživjeli zatvorenik, koga smo nazvali "Meho", a čije je svjedočanstvo Newsday prenio 2. avgusta. Obojica tvrde da je u to vrijeme ondje bilo 8.000 zatvorenika, od kojih su većina, iako ne svi, bili muškarci. Bosanska vlada procjenjuje da se ondje nalazi oko 11.000 zatvorenika. Meho je bio zatvoren u metalnom kafezu koji je

bio dio utovarivača rude u rudniku. Hujca je bio zatvoren u skladištu smještenom u drugom dijelu logora.

Poput zatvorenika u utovarivaču rude, i oni u skladištu bili su neuhranjeni, kaže Hujca. Jedanput dnevno dobivali su komad kruha.

Osim toga, posredno svjedočenje omogućilo nam je da doznamo pojedinosti o uvjetima koji su vladali u golemoj otvorenoj jami gdje je bilo zatočeno nekoliko stotina zatvorenika. Prema navodima Fahrudina Ganića, muslimanskog dječaka starog 15 godina, koji je sredinom juna u jami proveo više od sedmicu dana, stražari su prisiljavali zatvorenike, koji se više nikad nisu vratili, da se popnu više od 300 metara uvis, na površinu. Dječak ne zna što se s njima dogodilo.

Ganić i još dvojica bosanskih boraca koji su nedavno stigli iz sjeverne Bosne također su izjavili da su bili svjedoci pokolja u Bišćanima, koji se dogodio prije samo dvije sedmice, a u kojem su srpske snage, pucajući iz blizine, ubile najmanje 150 ljudi.

Muslimanski dječak je bio iz sela Cerića, a Ganić je o njemu znao još samo to da se preziva Gredelje. U Omarskoj je bio zatočen oko sedmicu dana i čini se da je oslobođen zato što je bio premlad. Srpske snage prebacile su ga iz Omarske u obližnji logor Trnopolje. Ganić kaže da je nakon toga vraćen u svoje selo. Dva dana nakon povratka, dječak je čuo da će ga ponovno zatvoriti, pa je pobjegao u šumu gdje je naišao na pripadnike teritorijalne odbrane. Prema Ganićevim saznanjima, Gredelje je napustio Bosnu s grupom, koja se kretala prema jugu.

Ovu priču o uvjetima koji su vladali u jami podupiru još dva posredna svjedočenja koja su ranije navedena u Newsdayu. Stanovnik Banje Luke i izvor iz UN-a ranije su ispričali da su u jami zatočene hiljade ljudi te da umiru od gladi i izloženosti vremenskim nepogodama.

Kad pada kiša, zatvorenici moraju stajati u crvenom blatu jer nema nikakva zaklona, kaže Ganić. Nema zahoda, kreveta, i ljudi moraju stajati ili čučati u blizini svojih izmetina.

Trbušne bolesti su udomaćene, a zatvorenike hrane kao da su životinje. Stražari im bacaju otprilike jedan kruh na svakih osam zatvorenika. Ganić kaže da je za zatvorenike jedino olakšanje od dnevne žege bilo kad bi ih stražar povremeno poprskao vodom iz crijeva.

Newsdayev novinar s Ganićem i još dvojicom njegovih kolega, pripadnika teritorijalne obrane, koji su se predstavili kao Mirsad, 33-godišnji advokat, i Edvin, 32-godišnji stolar, razgovarao je u neslužbenom sjedištu bosanskih odbrambenih snaga u Zagrebu. Njih trojica su nedavno pobjegli iz sjeverne Bosne, nakon što su srpske snage probile njihove odbrambene linije.

Američko ministarstvo vanjskih poslova prvo je obznanilo da ima slične dokaze o ubistvima i mučenjima u srpskim zatvoreničkim logorima, da bi zatim povuklo izjavu, povećavajući zaprepaštenje javnosti zbog tog otkrića. Konačno, nakon što je ekipa britanske televizije snimila iscrpljene zatvorenike u Omarskoj i drugim logorima, predsjednik Bush je javno zatražio da vlasti dopuste pristup Međunarodnom Crvenom križu. U Bosni su srpske vlasti zatvorile logor Omarsku i zatvorenike prebacile u druge logore. Pod pritiskom svjetske zajednice, Vijeće sigurnosti UN-a ovlastilo je države članice da poduzmu vojnu akciju koja bi osigurala dotok hrane i lijekova u Sarajevo i druge bosanske gradove. Vijeće je, također, osudilo "etničko čišćenje, kao kršenje međunarodnog prava, te je Komisija Ujedinjenih naroda za prava čovjeka imenovala Tadeusza Mazowieckog, nekadašnjeg predsjednika poljske vlade, da istraži tvrdnje o masovnim kršenjima prava čovjeka. Na konferenciji u Londonu, održanoj krajem mjeseca, bosanski Srbi obećali su zatvoriti sve logore za civile, što su učinili i bosanski Hrvati i pretežno muslimanska vlada.

BOSANSKA STRAVA SILOVANJA

Split, Hrvatska, 9. avgusta 1992.

Odjeveni u maskirne uniforme i naoružani noževima i puškama, stražari su pretraživali mračnu, pretpranu sobu svojim baterijskim svjetiljkama, tražeći djevojke koje bi te noći doveli. Tada je jedan od njih opazio 16-godišnju S.T.

"Ustani!", naredio je, držeći pušku u ruci.

Njezina majka je počela plakati. Ali stražar je znao kako to može zaustaviti"... ti majku", rekao je, potežući nož.

S.T.-ina majka se onesvijestila, a stražari su tu tinejdžerku, s još tri druge djevojke, uperivši im puške u leđa, odveli u zatvoreni zeleni kamion, gdje je tri puta bila silovana.

Trostruko silovanje muslimanske tinejdžerke u mjesecu junu bilo je jedno od nekoliko hiljada, možda **desetina** hiljada silovanja za koja funkcioneri Bosne i Hercegovine strahuju da su počinjena nad Muslimankama i Hrvatima u srpskim logorima sjeverne Bosne.

Vijesti o silovanjima toliko su brojne da neki analitičari misle kako su provodena sistemski. Do takvog zaključka došao je i Šefko Omerbašić, predsjednik muslimanske zajednice u Hrvatskoj i Sloveniji, koji se u sedmici susreće sa stotinama izbjeglica. U nedavnom intervjuu izjavio je za *Newsday*: "Sve je više dokaza o tome da su sve mlade žene bile silovane".

Postoji zaprepašćujući broj izvještaja o grupnim silovanjima djevojčica tek izašlih iz puberteta. I, za razliku od S.T., koja je krajem juna puštena iz logora Trnopolje, hiljade, možda desetine hiljada žrtava silovanja još se nalaze u improviziranim zatvorima u školama, tvornicama i selima.

U petak je bosanska vlada iznijela procjenu da se u zatočeništvu

nalazi 200.000 ljudi, uglavnom žena, djece i staraca. Rekli su da znaju za najmanje jedan logor u kojem su zatvorene samo žene i djeca, ali kažu da nema načina na koji bi se moglo procijeniti koliko ih je bilo silovano.

Radovan Karadžić, predsjednik srpske bosanske republike, porekao je postojanje ijednog logora za civile u Bosni, dodavši da ni na jednom mjestu nisu zatvorene žene i djeca. Na pitanje o sistemskim silovanjima, on je za *Newsday* izjavio: "Samo u Sarajevu postoji barem šest mjesta gdje oni (Muslimani) siluju srpske žene. Mi, Srbi, znamo šta se događa".

Za S.T.-inu porodicu njezine su patnje bile samo još jedna trauma koja ih je zadesila otkako su Srbi počeli s etničkim čišćenjem sjeverne Bosne. Porodica je doslovno razbijena i niko ne zna hoće li se ikada opet moći okupiti. Srbi su odveli S.T.-inog oca, molera, u logor Omarska, za koji svjedoci tvrde da je poprište ubistava brojnih zatvorenika. Niko ne zna gdje je njezin 21-godišnji brat i je li uopće živ.

Agresorske snage zauzele su njihovu kuću u Kozaruši i gotovo sigurno je opljačkale. Sudbina njihovih 14 rodaka koji su iza njih ostali u sjeverozapadnoj Bosni, u najmanju je ruku neizvjesna. A S.T. mora zauvijek živjeti s ranama na duši koje su joj u logoru Trnopolje nanesene te junske noći.

Ali usprkos svemu što su pretrpjele, ili možda upravo zbog toga, majka i kćer su u četvrtak pristale, po savjetu svog liječnika, razgovarati s novinarom *Newsdaya*. Njihov jedini uvjet bio je da se navedu samo njihovi inicijali.

Možda bi se pokazalo da je ta večer u skromnom stanu S.T.-inog ujaka u jadranskoj luci imala katartičan učinak, da nije na televiziji neočekivano bila prikazan snimak na kojem su po prvi put viđeni stanari zatvoreničkih logora Omarske i Trnopolja. Dok je gledala izmučene zatvorenike koji su jedva bili u stanju podići kašiku s obojenom tečnošću iz zdjele, M.T., 42-godišnja majka, počela je plakati, a S.T. je tiha sjedila povremeno ispuštajući jecaje.

Snimak je prikazan i po drugi put, a one su među licima zatvorenika iza ograde od bodljikave žice tražile nestalog oca i brata. Nijednog nisu pronašle. S.T. je izgledala potišteno. Niko nije izustio ni riječ.

Silovanje je, također, događaj bez mnogo riječi. S.T. kaže da su trojica stražara bila svježe obrijana. Svaki je na ruci imao utetovirana "četiri S", početna slova slogana pod kojim su srpske snage opustošile Bosnu: "Samo sloga Srbina spašava". Tri vojnika i četiri djevojke popeli su se u stražnji dio vojnog kamiona, koji je doveo vozač, da bi se zaustavili kod benzinske pumpe, nekoliko kilometara udaljene od logora. S.T. je plakala, pa su je stražari ostavili u kamionu. Tri druge, starije djevojke odveli su u kuću koja je nekad pripadala jednom uglednom Muslimanu iz toga grada, a koja je sad korištena kao javna kuća za logorske stražare. U kući je bilo još dvanaestak muškaraca. Vojnik koji je ostao vani naredio je S.T. da se skine i legne na pod kamiona. On je ostao obučen te ju je prisilio na polni odnos. Kad se prvi vojnik zadovoljio, doveo je prijatelja. Konačno je došao red i na trećeg.

S.T. se sjeća da je posljednjeg upitala: "Što mi to radiš?"

"Radim ti isto ono što tvoji čine nama", odgovorio je. Trenutak je razmišljao, a onda je rekao: "Izvest ću te odavde." Rekao joj je da se obuče. Prije nego što su se odvezli, javio se svojim prijateljima: "Idem ih još dovesti". I odveo ju je u prepunu školsku prostoriju u logoru Trnopolje. Odmah je počeo pretraživati sobu svojom baterijskom svjetiljkom i sve je počelo iznova. To je bila druga od tri posjete te noći.

Na neki je način S.T. imala sreću. Druge djevojke ostale su u javnoj kući i jedna je od njih rekla S.T. da ju je te noći silovalo 12 različitih muškaraca. Vojnici su ih doveli natrag oko tri i po sata ujutro.

S.T. i njezina majka su logor Trnopolje napustile nekoliko dana kasnije, ukrcane poput stoke u zatvorene teretne vagone i poslana na put koji je trajao čitav dan kroz područja borbenih dejstava, sve do teritorije koju su kontrolirali Muslimani. Nakon pješaćenja,

vožnje, prebacivanja u autobuse i potom osmosatne vožnje vozom do Zagreba, na glavnu željezničku stanicu stigle su gladne i iscrpljene. S.T. se onesvijestila na peronu i prebačena je u bolnicu za ženske bolesti. Kad se 25. juna pojavila na klinici u zagrebačkom predgrađu, bila je u šoku. Liječnica Vanda Panjkota sjeća se da je "stajala kao skamenjena". Propisala joj je hormonsko sredstvo za prekid trudnoće. Nije postavljala nikakva pitanja. "Radilo se o neverbalnoj komunikaciji. Mislim da nije izrekla više od dvije ili tri riječi", ispričala je Panjkota.

Sa S.T. je bila njezina majka, i ona jedva da je nešto rekla. "Molim vas, pomozite nam".

"Dvije medicinske sestre promatrale su scenu. Gledale smo je i htjele s njom plakati", ispričala nam je liječnica.

SILOVANJA U BOSNI

"Želimo da svijet sazna"

Tuzla, Bosna i Hercegovina, 23. avgusta 1992.

Mlade žene pričaju da su srpski vojnici u sjevernoj Bosni sistemski silovali 40 mladih Muslimanki iz grada koji su osvojili početkom ovog ljeta, te da su nekima od svojih žrtava rekli da im je tako bilo naredeno. Izjave žrtava silovanja, koje svoje patnje opisuju do zastrašujućih pojedinosti, potvrđuju izvještaji o tome da su srpski osvajači Bosne silovali Muslimanke ne zato što bi to bio popratni dio rata, već zato što se radilo o provođenju temeljne ratne taktike.

Mirsada, 23, jedna od 20 mladih žrtava koje je intervjuirao novinar Newsdaya, kaže da joj je mladi čovjek koji ju je odvuкао rekao: "Imamo naredenje da silujemo djevojke". Ona kaže da joj je rekao da "se srami što je Srbin", dodavši da je "sve to što se događa ratni zločin".

Hafiza, također 23, kaže da je pokušala odvratiti vojnika koji ju je silovao od njegovih namjera. "Pokušala sam plakati i preklinjati, govorila sam mu da i on ima majku i sestru, žene u svojoj obitelji. On je samo šutio, nije želio razgovarati. A onda mi je rekao: "Moram, moram". Ja sam mu rekla: "Ne moraš ako ne želiš". No nije ga uspjela zaustaviti.

Na sličan je način prošlo 40 mladih žena iz Brezova Polja, mjesta na rijeci Savi, u koji su umarširale agresorske snage, skupile sve stanovnike te ih prema polu i starosti podijelile za namijenjene im sudbine.

Žrtve silovanja bile su intervjuirane u izbjegličkom centru, jedinom utočištu koje imaju nakon uništenja njihovih kuća, porodica i osnove njihova ekonomskog preživljavanja. Dopustile su da ih se citira i fotografira uz obećanje da će se navesti samo njihova imena i dob.

"Želimo da svijet zna istinu o tome što nam se dogodilo. Da to znaju sve majke. Sve žene", rekla je Senada, 17, koja je svojeručno napisala izjavu i predala je glavnom ginekologu u tuzlanskoj bolnici, tražeći da je prosljede Newsdayu. "Ne bih nikome poželjela da proživi ono što sam ja proživjela. To je gore od bilo kakve druge kazne na svijetu."

Ono što se dogodilo u Brezovom Polju samo je jedan od brojnih pokazatelja načina na koji su se odvijala **sistemska silovanja** tokom srpskog osvajanja Bosne. U odvojenim intervjuima u Tuzli, četiri mlade žene iz sela Liplje kraj Zvornika ispričale su kako su ih njihovi srpski zarobljivači držali zatvorene deset dana u improviziranoj kući gdje su ih svake noći silovala trojica ili više muškaraca. Vodeća bosanska ženska organizacija iznijela je optužbu da je u Bosni trenutno zatočeno više od 10.000 žena u srpskim zatvoreničkim logorima gdje ih njihovi zarobljivači više puta siluju, iako o tome nema potvrde vjerodostojnih izvora. Druga česta pojava je silovanje trudnica i žena u srednjim godinama.

Dr. Melika Kreitmayer, šefica ginekološkog tima koji je pregledao između 25 i 40 žrtava iz Brezova Polja, kaže da su ona i njezine kolege uvjereni da je cilj silovanja bio "poniziti Muslimanke, povrijediti ih i uništiti njihovu ličnost, izazvati šok... Te žene nisu bile silovane zato što je vojnike na to natjerao nekakav nagon. One su bile silovane zato što je to bio ratni cilj". I nastavlja: "Ja sam stekla dojam da je neko izdao naredbu za silovanje djevojaka." Ona kao dokaz navodi to što su neke mlade žene ispričale kako su bile odvedene u kuću, ali da nisu bile silovane, samo im je bilo rečeno da drugima kažu kako su bile silovane.

Tvrđnje dr. Kreitmayer (Kratmajer), koja je muslimanskog porijekla i u čijoj se radnoj skupini nalaze i srpski i slovenački liječnik, nisu izazvale negodovanje njezinih kolega. Dr. Nenad Trifković, Srbin, rekao je: "Užasnuti smo onim što smo čuli."

Prema navodima mladih žena, silovatelji su sa žrtvama raspravljali o silovanju kao o zadaći koju moraju i obaviti. Žene kažu da su mnogi od muškaraca povećavali "odlučnost" uzimanjem bijelih tableta, koje

su ih, čini se, stimulirale. Tvrdnja muškaraca da su postupali po narednjima bila je potvrđena kad je stigla nova grupa paravojnih jedinica, odanih jednom od najokrutnijih ratnih vođa, Vojislavu Šešelju, militantnom nacionalisti iz Sarajeva. Žene kažu da su zapovjednici iz one prethodne skupine pokušali zaštititi žene iz Brezova Polja od Šešeljevih sljedbenika.

Zlata, 23, sjeća se kako je jedan od oficira rekao Šešeljevima sljedbenicima: "Ne brinite. Ove su djevojke već silovane".

Prema izjavama žrtava, pripreme za masovna silovanja započele su rano ujutro 17. juna, kad su srpski vojnici u uniformama JNA i s maskama na licu izišli iz minikombija i okupljali sve Muslimane Brezova Polja, provodeći "etničko čišćenje". Snažne muškarce u dobi od 18 do 60 godina ukrcali su u autobuse i poslali na ispitivanje u Luku, zloglasni srpski zatvorenički logor u blizini Brčkog u kojem je, prema iskazima preživjelih s kojima je razgovarao novinar Newsdaya, devet od deset zatvorenika bilo ubijeno.

Zatim su, prema navodima žrtava, natrpali oko 1.000 žena, djece i staraca u osam autobusa, vozili ih uokolo dva dana i četiri strašne noći i pod oružjem čuvali bez hrane i vode na parkiralištu u obližnjem mjestu Ban-Brdu. Srpski vojnici koji su se vraćali s fronta svake noći ulazili su u autobuse i, držeći im nož pod grlom, odvlačili žene i djevojke na nepoznata mjesta, sjeća se Senada, 17, i nastavlja: "Izbacili bi ih ujutro, njihova odjeća bila je rastrgana i sve su bile krvave".

Konačno je grupa stigla u Caparde gdje je oko 50 pripadnika srpskih paravojnih jedinica, bradatih sljedbenika ratnog vođe po imenu Arkan, opljačkalo majke i nasilu ih odvojilo od njihovih kćeri. Majke su odvezene autobusom i ostavljene u blizini ratišta. U međuvremenu su u skladištu namještaja Osnovo u Capardama, gdje su kćeri bile zatvorene, muškarci, uglavnom dugih brada u stilu srpskih rojalista iz drugog svjetskog rata, poznatih pod imenom četnici, odabrali, kako je jedan od silovatelja rekao, 40 najljepših mladih žena iz Brezova Polja te ih silovali u grupama od po 10.

Nejra, 21, ispričala je kako je pitala Dragana, čovjeka koji ju je silovao, zašto oni to čine. "Rekao mi je da smo mi bile najčišći, najprivlačniji i najljepši konvoj koji je prošao kroz Caparde i da nas nisu mogli pustiti da prodemo jer smo bile predivne". Žrtve su imale od 15 do 30 godina, bile su zdravog izgleda, pažljivo odjevene i fino ponašanja.

"Došli bi i potapšali nas po ramenu", sjeća se Nejra. "Svima drugima rekli bi da smo 'otišle po vodu'. Neke od djevojaka su se vratile dva sata kasnije. Neke su došle ujutro. I svaka od njih bi sjela na pod i plakala".

Njihove su majke stigle u Tuzlu 23. juna, sve izvan sebe zbog svojih otetih kćeri i traumatizirane putovanjem koje je počelo još jednom vožnjom autobusom, a završilo prisilnim pješacenjem dugim 15 kilometara u području borbenih dejstava, po putu prekrivenom ljudskim tijelima i životinjskim lešinama. Njihove su kćeri stigle četiri dana kasnije, nakon što su ih, zajedno s nekoliko staraca, od kojih su, kažu, neki pomrli putem, prisilili da pređu miniranu cestu.

Mlade su žene bile iscrpljene i u stanju šoka, kažu liječnici. Većina ih je imala, prema tvrdnjama grupe ginekologa koji su ih kasnije pregledali, materice inficirane stafilokokom i drugim bakterijama koje se nalaze u prljavštini i izmetu. Gotovo svaka od 20 žena koje su dale izjavu za Newsday, rekla je da su muškarci koji su ih silovali bili prljavi i smrdljivi, a da su neki bili i okrvavljeni.

Zdravstveni i psihološki stresovi mladih žena iz Brezova Polja samo su dio njihove tragedije, jer je svaka od njih izgubila oca ili brata kao i materijalnu sigurnost. One su žene u proljeću svog života, no malo koja ima kuda otići, a silovanja su trajno narušila njihovo samopouzdanje. Gotovo svaka od njih je zaplakala dok je u nekoliko dana razgovarala s novinarom Newsdaya.

Njihovoj boli još nije kraj jer, kako kaže Kreitmayer, mnoge su od njih možda u drugom stanju. Ona kaže da će bolnica za njih osigurati hormonska sredstva za izazivanje pobačaja.

Čini se da ih najdublje ranjava moralna sramota. Ove su žene

živjele na selu gdje su predbračni polni odnosi zabranjeni, a Kreitmayer je potvrdila da su sve, osim jedne, do silovanja bile djevice. Većina njih smatra da su uništene za čitav život.

Mejra, 25, kaže: "Mi sve osjećamo da smo izgubile sve što smo imale. Svi su nas napustili. Nalazile smo se u smrtnoj opasnosti. Svaka žena koja je bila silovana mora osjećati isto".

Satka, 20, kaže da je osjećala prezir prema muškarcu koji ju je silovao "zato što nije imao osjećaja za mene. Ja nisam bila njegova djevojka. To je bilo čisto divljaštvo". Kaže da je osjećala stid jer "bila sam poštena djevojka. Bila sam djevica. Moje je djevičanstvo uzeo neko ko to nije zaslužio. Neko koga voliš to zavređuje. Ali ne i jedan divljak".

Nejra, 17, kaže da joj je čovjek koji ju je silovao prijetio ručnom granatom. "Stavio mi je granatu u ruku i rekao: 'Svi su Srbi dobri, i ja sam dobar Srbin'. I da se nisam saglasila, mogao nas je oboje ubiti tom bombom." Mladi čovjek uzeo je natrag granatu i stavio je na sto. Nejra kaže da je pretpostavljala da mu je bilo naredeno da je siluje. On se nije ispričavao, "ali je rekao da to mora učiniti. Rekao mi je da je za mene bolje da to učini on nego šešeljevci, koji imaju običaj da njih desetorica siluju jednu ženu".

Čini se da takve izgovore nije imalo priliku čuti nekoliko trudnica koje su također bile silovane, a koje su bile toliko potresene da su tražile da pobace svoju djecu. Kreitmayer kaže da su jednoj medicinskoj sestri iz Brezova Polja, pred njezinim očima stradali majka, otac, muž i četvorogodišnje dijete. Žena je ispričala liječnicima da su srpski osvajači odlučili da nju neće ubiti nego da će je odvesti u svoju vojnu bolnicu. "Svaki dan radila je za njih, a svaku noć bila je silovana. Bila je očajna. Rekla im je da je trudna između dva i tri mjeseca. Ali to im nije ništa značilo", priča Kreitmayer. Žena je došla na ginekologiju "tako bolesna da je očajnički tražila pobačaj", kaže liječnica.

Za mlade žene iz Brezova Polja stid se izmjenjuje s bijesom. Svaki put kad bi se vaš novinar vratio u školu u kojoj one žive, veća grupa

žrtava odlučila bi se sudjelovati u razgovoru. Silovanje je proteklih godina bilo tako rijetka pojava u Bosni da je malo stručnjaka, terapeuta koji bi mogli pomoći ovim ženama, a Kreitmayer kaže da je ovo prva pojava masovnih silovanja i nasrtanja na žene.

Žrtve kažu da bi im u ovom trenutku bilo draže biti bilo gdje drugdje nego u Bosni i Hercegovini. Većina ih kaže da se, kad jednom odu odavde, više nikad neće vratiti.

ŽRTVE PRIČAJU O NOĆIMA UŽASA U IMPROVIZIRANOJ JAVNOJ KUĆI

Tuzla, Bosna i Hercegovina, 23. avgust 1992.

Almira Ajanović kaže da su je u toku pet noći, u improviziranoj javnoj kući koju su otvorili u njezinom rodnom selu Liplje, silovali srpski vojnici, po trojica svake noći.

Sjećajući se kako je sve počelo, 18-godišnja djevojka priča: "Nožem su mi razrezali haljinu." Zatim su je muškarci, pripadnici paravojnih jedinica, s dugim bradama poput četnika, srpskih rojalista iz drugog svjetskog rata, skinuli dogola te su je dvojica držala prikovanu za krevet dok ju je treći slovaio. Onda su zamijenili mjesta; dok ju je jedan silovao, drugi su gledali.

To se nastavilo tokom pet noći, svaki put s drugim muškarcima, sve do šeste noći, kad su ponižavanje doveli do vrhunca silujući Almiru pred njezinim ocem. "Taj četnik je rekao da će me oženiti. Moj otac je šutio", sjeća se Almira. Nakon toga su vojnici odveli njezinog oca u zahod i ondje ga podigli u zrak objesivši ga za vrat, noge i ruke, i tako je ostao sve dok ga, poslije 24 sata, nisu spasile komšije.

Almira kaže da mu, nakon svega što se se dogodilo, više nije mogla pogledati u oči. "Oca nisam željela vidjeti mjesec dana", priča djevojka. "Još uvijek ne mogu s njim o svemu tome razgovarati".

Liplje, pretežno muslimansko selo u blizini Zvornika, brojilo je manje od 500 stanovnika. Prema izjavama dr Melike Kreitmayer, šefice grupe za proučavanje silovanja u Ginekološkom institutu bolnice u Tuzli, praktično je svaka žena u selu bila silovana. To se sve događalo krajem maja, dok je više od 400 seljaka bilo zatvoreno u velikoj kući koju su srpski vojnici oteli uglednom domaćinu

Muslimanu. Žrtve kažu da su silovatelji većinom bili njihove nekadašnje komšije Srbi, iako ih je nešto bilo i iz same Srbije.

U Institutu se pojavila majka šestoro djece, stara 57 godina, i izjavila da je svake noći tokom deset dana bila silovana po dva puta. Kreitmayer priča: "Kad je došla, bila je sva očajna, nalazila se pod takvim psihičkim pritiskom da više s njim nije mogla živjeti. Boji se da je zaražena. I podsvjesno se boji da je trudna."

Žena koja nije željela otkriti svoje ime, jecajući je opisivala što joj se dogodilo: "Došlo je njih osam. Ja sam bila sama. Pokušala sam otvoriti sobe kako bih im pokazala da nikoga nema u kući, kad mi je jedan od njih rekao: 'Skinu se'. Napao me s leđa".

I lokalni policijski radnici i liječnici u Ginekološkom institutu kažu kako su uvjereni da su iskazi o silovanjima u Lipljama istiniti, te da se njihova uvjerenost temelji na medicinskim pregledima, ispitivanjima žrtava i provjerama ispričanog. Almira i njezine tri prijateljice bile su toliko ogorčene zbog onog što im se dogodilo da su odlučile otkriti svoje puno ime, prezime i dob.

One kažu da je jedna od njihovih najboljih prijateljica, Nezira Fahrić, 17, bila silovana, a zatim zadavljena. Njezina majka Hanifa Fahrić, 50, napisala je izjavu koju je dala dr. Kreitmayer kako bi je ona stavila na raspolaganje vašem novinaru: "Moja je kćer bila zadavljena. Našli smo je na kauču s rukama na vratu. Oni su je silovali, a zatim zadavili. Najvjerojatnije su to učinile naše komšije. Bila je vrlo lijepa. Završila je osnovnu školu".

Ziba Hasanović, 18, kaže da je drugi dan srpske okupacije bila odvedena u improviziranu javnu kuću te svjedoči: "Te me je noći silovao prvo jedan muškarac, koji mi je oduzeo djevičanstvo, a zatim su to učinila još trojica. Nakon treće noći prema nama su se odnosili kao prema robinjama. Naše majke odjednom su počeli nazivati 'punicama'".

Ziba kaže da je dane provodila u kuhinji javne kuće, pekući kruh. "Samo me dvije noći nisu silovali", kaže Ziba. Sjeća se da su muškarci koji su je silovali bili "prljavi i drogirani", a ona ih je poznavala po

imenu. Kaže: "Sve koji su me silovali sam poznavala. Bili su moje komšije".

Jasmina Ferić, 20, prisustovala je ubistvu svog djeda. "Prvo su mu odrezali uši, a zatim su mu prerezali grlo. Onda su ga bacili iza kuće", kaže Jasmina. Bilo joj je dopušteno da ostane u kući svojih roditelja, ali svake su je noći odvodili u javnu kuću.

Selveta Ajanović, 18, također je bila zaposlena kao kuharica. "Bila sam silovana svake noći", kaže ona. Pitala je jednog od svojih zarobljivača zašto su se iznenada okrenuli protiv njih. "Odgovorio mi je da je to morao učiniti. Rekao je: 'Zato što ste vi Muslimani i ima vas previše'".

Poput drugih žrtava silovanja, i ove mlade žene iz Liplja misle da nemaju nikakvu budućnost kao nečije žene i buduće majke. Selveta kaže: "Svi koji su sad ovdje s nama (druge izbjeglice) ne vjeruju da su nas (vojnici) na to prisilili. I oni misle da bismo mi opet bile s njima (Srbima). Mi ne možemo zamisliti brak kao nešto normalno. Znamo da će muškarci uvijek biti sumnjičavi prema nama."

Almira kaže da joj je jedan od njezinih zarobljivača rekao kako oni žele "posijati srpsko sjeme u Bosni". Danas svoje osjećaje opisuju samo kao srdžbu i stid.

"Užasno se stidim", priča Jasmina. "Čitav ćemo se život bojati ponovo voditi ljubav".

Ziba je jedina od njih četiri bila puna bijesa. Ona je rekla: "Ljuta sam i želim osvetu."

RAT BEZ SVETINJA

Srbi za metu uzimaju kulturu i kulturno nasljeđe Bosanskih Muslimana

Tuzla, Bosna i Hercegovina, 2. septembra 1992.

Ubrzo nakon što je prošlog aprila, srpska vojska provalila u istočnu Bosnu, bradati vojnik popeo se na munaru Riječanske džamije u Zvorniku, te kroz prozor izvisio zastavu s lubanjom i prekrštenim kostima i upalio kasetofon. S munare, s koje je inače pet puta dnevno odjekivao poziv Muslimanima na molitvu, treštale su srpske nacionalističke pjesme od kojih se ledi krv u žilama: "Ubit ćemo, zaklat ćemo, ko sa nama neće" i "Ko to kaže, ko to laže Srbija je mala".

"Želio sam uništiti munaru", kaže Akim Asić, zapovjednik policije u Zvorniku koji je promatrao što se događa s obližnjeg brda, gdje su on i njegovi kolege 20 dana i noći držali svoje položaje, "ali su me moje kolege spriječile". Brojne izbjeglice iz Zvornika, koje su se javile Newsdayu, potvrdile su njegovu priču.

Rat kojim su Srbi krenuli protiv Bosne započeo je u Zvorniku i drugim gradovima uz rijeku Drinu. I odmah je, otpočevka, bio praćen napadom na muslimansku vjersku i kulturnu tradiciju, napadom čiji je učinak postao jasan sada kad znanstvenici raščlanjuju način na koji su se odvijala razaranja. Prema brojnim muslimanskim izvorima, njihovo je svećenstvo rastjerano, zatočeno ili ubijeno. Nacionalne knjižnice i mektebi su razoreni. Bosanski znanstvenici procjenjuju da je potpuno uništeno više od polovine džamija, povijesnih spomenika i knjižnica, što čini vjersko i kulturno nasljeđe staro šest stoljeća.

Prema izjavi Rona Redmonda, glasnogovornika UNHCR-a, ni jedna međunarodna agencija nije mogla ispitati razmjere razaranja. On je posjetio Sanski Most, grad u sjeveroistočnoj Bosni, i ondje je

SJEVEROISTOČNOJ
SJEVEROZAPADNOJ

vidio džamiju potpuno uništenu eksplozivom. "Neko se doista potrudio da je svede na hrpu kamenja. Ali ne mogu reći koliko je takvo postupanje rašireno".

Brojne izjave prikupljene od protjeranih Muslimana pokazuju da je mnogo džamija prije uništenja bilo oskrnavljeno.

Akim kaže, navodeći izjave očevidaca, da su u Novom Selu, blizu Zvornika, srpske jedinice okupile oko 150 žena, djece i staraca te ih uperenim puškama prisili da odu u džamiju. Pred ostalim zarobljenicima naredili su vodi te zajednice, imamu Sulji Memiću, da oskrnavi džamiju, to jest da se prekriži, jede svinjetinu i, konačno, da ima polni odnos s tinejdzerkom. Asić kaže da je Suljo odbio sve te zahtjeve te da su ga zbog toga tukli i rezali noževima. Njegova je sudbina nepoznata.

U Bratuncu, oko 50 kilometara južnije, prema iskazima očevidaca koji su se zakleli da govore istinu, a koje nam je citirao tuzlanski imam Mustafa Mujkanović bio je mučen pred hiljadama Muslimana, žena, djece i staraca na gradskom nogometnom stadionu. I njemu su srpski vojnici naredili da se prekriži, kaže Espahić. Kad je to odbio, "tukli su ga. U usta su mu natrpali piljevinu, ulili pivo te mu zatim prerezali grlo", za Newsday je izjavio Espahić.

Voda bosanskih Srba Radovan Karadžić nije odgovorio na više molbi da komentira te izjave.

O napadu na bosansko islamsko nasljeđe, kao dijelu kampanje "etničkog čišćenja", uglavnom se nije izvještavalo jer se to najviše događalo u područjima koja su okupirali srpski osvajači. Ali priče izbjeglica i podaci koje su prikupili bosanska vlada, bosanski znanstvenici i muslimanski vođe ukazuju na to da je riječ o nenadoknadivim gubicima. Službeni popis 115 uništenih ili oštećenih džamija i drugih kulturnih objekata koje je Newsday pribavio od Behara, novog bosanskog mjesečnika za kulturu, pokriva samo prvih šest sedmica rata.

"To je strašno. Sa stanovišta povijesti umjetnosti i arhitekture, to je nevjerovatno", komentirao je Bogdan Bogdanović, srpski arhitekta

i bivši gradonačelnik Beograda. "Prekrasni gradovi su potpuno uništeni, kao i velik broj povijesnih građevina. To je strašan zločin protiv civilizacije i sramota za moj narod i vojsku koja to čini". Prema navodima službenog bosanskog popisa i brojnih drugih izvora, uništeno i oštećeno blago obuhvata najstarije, najpoznatije i najljepše džamije u Bosni. Svih 14 džamija u Foči i njezinoj okolici, među njima i Aladža (Šarena džamija), sagrađena 1550. godine, za koju kažu da je bila jedna od najljepših u Evropi, uništeno je, kao što je to slučaj i sa džamijom u Ustikolini, blizu Foče, sagrađenom 1448. godine, najstarijom džamijom u Bosni. Ista je sudbina zadesila i svih 13 mostarskih džamija, sagrađenih između 1528. i 1631. godine, među njima i Karadoz-begovu džamiju, sagrađenu 1557. godine.

Neprocjenjivo kulturno blago Sarajeva također je uništeno ili oštećeno: Gazi Husrev-begova džamija, sagrađena 1530, Careva džamija, utemeljena 1450, i ponovno izgrađena 1565, Ali-pašina džamija, iz istog razdoblja, te deseci malih džamija slične starosti. Srpska artiljerija teško je oštetila Gazi Husrev-begovu biblioteku iz 1530. te Gradsku vijećnicu, iz prošlog stoljeća, u kojoj je bila smještena nacionalna biblioteka. Potpuno su uništili Orijentalni institut i njegovu biblioteku i Islamski fakultet, a napali su gotovo i svaku biblioteku Sarajevskog univerziteta.

Smail Balić, vodeći stručnjak za bosansku povijest umjetnosti i umirovljeni kustos austrijske državne biblioteke u Beču, kaže da su neki dijelovi Gazi Husrev-begove biblioteke spaseni, dok na drugim mjestima većina zbirki je uništena, uključujući i rijetke knjige i manuskripte Orijentalnog instituta.

Isti model ponašanja ponavlja se po čitavoj Bosni. Prema brojčanim podacima koje je iznio vođa muslimanske zajednice u Zagrebu, od aprila do kraja jula uništeno je 200 i oštećeno 300 džamija. Bosanski institut u Zürichu, nezavisna znanstvena institucija, procjenjuje da je na područjima koja se nalaze pod srpskom okupacijom uništeno 90 posto džamija.

Ševko Omerbašić, muftija ili predsjednik muslimanske zajednice u Zagrebu, izjavio je da statistike koje su prikupili islamski službenici

do kraja jula, pokazuju da su srpski okupatori ubili 37 imama, 35 poslali u koncentracione logore, a njih još 300 istjerali iz Bosne.

Bosna je imala jedinstven religiozni identitet gotovo jedno deset stoljeća. Njezina državna crkva je od 12. do 15. stoljeća bila bogumilska, heretička kršćanska sekta koja je odbacila hijerarhiju i liturgiju katoličanstva te propovijedala pacifizam i puritanizam. Bosanski znanstvenici kažu da su bogumili vjerovatno bili originalni protestanti koji su inspirirali reformatore u Češkoj i Francuskoj. Ali bogumili su bili pod stalnim pritiskom Katoličke i Pravoslavne crkve, pa im je Turska izgledala kao spasiteljica u vrijeme kad je katolička Mađarska počela svoj pohod u petnaestom stoljeću. Tokom turske vladavine bogumili su zaštitu tražili u islamu, a Turci su dopustili da se službe odvijaju po domaćim običajima, koji su onda bili apsorbirani u jedinstven, bosanski oblik islama.

I pod turskom i pod austrijskom vlašću Bosna je bila hram trpeljivosti na Balkanu, u kojem su muslimani, katolici i pravoslavci živjeli jedni uz druge. Jevreji koji su bježali od inkvizicije u Španiji, naselili su se u Bosnu i 1966. godine proslavili 400. godišnjicu svoje zajednice u Sarajevu.

Kristalna noć za Bosanske Muslimane nije nastupila u jednoj ili dvije noći kao što je to bio slučaj s njemačkim Jevrejima u novembru 1938, već se, prema informacijama kojima sada raspolažemo, odvijala u toku mnogih mjeseci. U Zvorniku, u kojem je sve to započelo 8. aprila, srpske jedinice, prema podacima kojima se raspolaže u Tuzli, najvećem području koje u Bosni kontroliraju Muslimani, razorile su ili oštetile 19 džamija u gradu i okolici, te još barem 50 džamija u obližnjim gradovima i selima. Riječanska džamija u Zvorniku dignuta je u zrak krajem avgusta, kako to svjedoči Izet Nakičević, predsjednik Zavičajnoga kluba Zvornik koji u Zagrebu okuplja izbjeglice iz toga grada

Čini se da je srpska vojska, posjedujući nadmoćnu artiljeriju, namjerno gađala džamije iz razloga koji nisu imali nikakve veze s vojnom strategijom. Brojni bosanski izvori kažu da je najveći dio

džamija, uključujući neke od najpoznatijih, dignut u zrak nakon što su Srbi okupirali gradove.

Prema iskazima prognannika koje nam je naveo beogradski muftija Hadži - Hamdija Jusufspahić, Aladža-džamija je bila oštećena u vrijeme srpskih napada sredinom aprila, ali je izdržala zahvaljujući svojoj kamenoj konstrukciji. Početkom juna Srbi su oko nje postavili eksploziv i digli je u zrak. Zatim su buldožerima raščistili krš. Danas na tom mjestu raste trava. Srbi su krajem juna digli u zrak i džamiju u Ustikolini, a krajem maja oštetili su Ferhadiju u Banjoj Luci.

"Nama je jasno da oni ne uništavaju neke povijesne spomenike, već sve povijesne spomenike koji predstavljaju kulturu, tradiciju i kontinuitet naroda", kaže Zehrid Ropić, tuzlanski arhitekta koji sastavlja listu uništenih spomenika u sjeveroistočnoj Bosni.

Balić se saglasio. "Oni žele izbrisati sve tragove prošlosti- bosansku tradiciju, tursku tradiciju i austrijsku tradiciju", dodao je.

Sudeći prema onome što pričaju protjerani Muslimani, Srbi su džamije koristili kao zatvore, stratišta i mrtvačnice. Alija Lujinović, 53, jedan od svjedoka koje smo citirali u članku o koncentracionim logorima u Bosni u Newsdayu 2. avgusta, rekao je da je, prije nego što je odveden u Luku u Brčkom, četiri dana bio zatvoren s još 150-180 muškaraca u džamiji u Brčkom. Ispričao nam je sljedeće: "Nisu nam dopuštali da idemo na zahod. Morali smo nuždu obavljati u džamiji, u šedrvanu, bazenu za predmolitveno pranje. Četrdeset osam sati nismo dobili nikakvu hranu, da bi nam nakon toga dali svinjetinu. Tu su i tukli zatvorenike".

U Kozluku, selu blizu Zvornika, Srbi su, prema navodima imama Espahića iz Tuzle, postavili ražanj sa pečenom svinjetinom u predvorje džamije. Newsday je 2. juna izvijestio da su svi stanovnici Kozluka bili odvedeni u Srbiju, gdje su ukrcani u zatvoreni voz kojim su trebali biti deportirani u Mađarsku. Prema Espahiću, koji je nakon toga bio u Kozluku, Srbi su se uselili u kuće u kojima su prije stanovali Muslimani.

Iznenadni srpski napad Muslimane je zatekao nenaoružane i

nepripremljene, a žestina napada ih je prenerazila. Vjersko vodstvo je ogorčeno činjenicom da je Zapad sve to gledao ne nudeći pomoć: štaviše, nametnuo je i indiskriminirajući embargo svim zaraćenim stranama.

"Sramota je današnje civilizacije što je dopustila da se tako što događa u međunarodno priznatoj državi", kaže Espahić. On kaže da će predsjednik George Bush intervenirati samo ako će mu to pomoći u izbornoj kampanji. "Licemjerno je od Zapada da prizna samostalnu republiku, a da je istovremeno ne želi zaštititi, da nam ne želi pomoći kako bismo došli do oružja i pomogoli sami sebi. Kad bismo mogli dobiti oružje, ne bi nam bila potrebna nikakva pomoć. Mi imamo pravo na samoodbranu."

Omerbašić, zagrebački muftija, vjeruje da Zapad nije zainteresiran za Bosnu zato što ga ne zanima sudbina jedine prilično velike muslimanske zajednice u Europi.

Državni sekretar Lawrence Eagleburger na konferenciji za novinare prošle sedmice u Londonu nije direktno govorio o tom problemu, ali je rekao kako nema dvojbe da je islamski svijet zabrinut zbog toga što se Muslimanima događa u Bosni. Izjavio je: "Mi smo, kao Zapad, ograničeni u onome što možemo učiniti u ovom trenutku."

Richard Holdbrooke (Richard Holdbruk), pomoćnik državnog sekretara u vrijeme Carterove administracije, a trenutno savjetnik demokratskog predsjedničkog kandidata Bila Clintona, nedavno je posjetio sjevernu Bosnu i pritom izjavio: "Da je situacija obrnuta te da su u Bosni napadnuti kršćani ili Jevreji, bilo bi iskazano mnogo više brige".

Napadi na svetišta nastavljani su i u 1993. godini. U Zvorniku je na mjestu gdje je nekada bila glavna džamija danas čistina. Srbi su digli u zrak i Puharsku-džamiju u Prijedoru, Ferhadiju u Banjoj Luci, te džamije u Bijeljini i većina drugih mjesta koja su osvojili. Londonski

Guardian (Gardijan) procijenio je da je do sredine juna bilo uništeno oko 800 džamija. U većini slučajeva ruševine su uklonjene, a mjesta sravnjena sa zemljom.

POVRATAK IZ MRTVIH

Oslobođeni zatvorenici opisuju masakre

Karlovac, Hrvatska, 4. oktobra 1992.

Nakon četiri strašna mjeseca zarobljenštva, prva velika grupa preživjelih iz koncentracionih logora kojima u Bosni upravljaju Srbi stigla je na slobodu. U njoj su očevici čije priče potvrđuju ranije optužbe da je tokom srpskog osvajanja dolazilo do masovnih ubistava civila.

Jasmin Kaltak, 22, rekao je da se krajem juna u koncentracionom logoru Keraterm, dobrovoljno prijavio za rad u odred za "žetvu pšenice". Međutim, kaže on, bila je to žetva ljudskih tijela. Kaltak kaže da su on i drugi zatvorenici u tri dana sahranili čak i dvogodišnju djecu te da su u kamione ukrkali 250--300 leševa muškaraca i žena koje su pokupili po kućama u sedam muslimanskih sela južno od Prijedora. Kaltak kaže da je bilo još 14 radnih grupa, po dvojica muškaraca u svakoj, koje su radile isti posao, što ukazuje na vjerovatnost da su tokom etničkog čišćenja tih sela bile ubijene hiljade ljudi.

Mirsad Sinanbegović, 35, sjeća se noći 22. juna, kad su srpski stražari ubacili plinske bombe u veliku prostoriju tvorničke zgrade u Keratermu u kojoj je bio zatvoren, te su nakon toga pucali po svakome ko je pokušao izaći boreći se za zrak. Sinanbegović kaže da je bilo ubijeno oko 125 ljudi, a da ih je u tom pokolju ranjeno još 45, ali da su ranjenike zajedno sa mrtvima ukrkali na kamione i da ih niko više nije vidio. Neke od žrtava nisu bile starije od 13 godina. "Bilo je toliko krvi da smo morali skinuti cipele."

Sinanbegović je ispričao da je on jedan od 90 preživjelih te da ga je spasilo to što se, kako su ga učili u vojsci, bacio na pod u trenutku

kad je pušten plin. Kaže da su po njemu padala tijela drugih zatvorenika.

"Ne mogu vam opisati vrištanje", priča Kaltak, koji se nalazio u susjednoj prostoriji. "Neki od ranjenika molili su da ih ubiju." U četvrtak kasno navečer i u petak rano ujutro, pod zaštitom Međunarodnog Crvenog križa, u Karlovac je stigao 1.561 bivši zatvorenik, uglavnom Muslimani iz logora Trnopolje. Svaki od dvanaestak nasumce odabranih, rekao je da je bio ili tučen ili mučen ili je bio svjedokom ubistva. Svi su oni uhapšeni nenaoružani, u svojoj ili prijateljevoj kući, a u zatočeništvu nisu bili optuženi ni za kakav zločin.

Muškarci su dali intervju iz prolaza ograđenog drvenom ogradom, koji su hrvatske vlasti podigle na glavnom trgu ovog gradića, 40 kilometara jugozapadno od Zagreba, kako bi ih mogle nadgledati do dolaska međunarodnih organizacija za pomoć, koje će ih prebaciti u inostranstvo.

Ešef Dženanović je stajao jecajući dok su bivši logoraši oko njega, očiju punih suza grlili i ljubili prijatelje i rođake koji su ih dočekali. Niko nije dočekao 33-godišnjeg zavarivača, i on je to smatrao konačnim dokazom da su srpske jedinice silovale njegovu ženu, majku i sestru te ih zatim pogubile zajedno s njegova dva sina, stara šest i devet godina. Dženanović je već čuo priče iz različitih izvora o pokolju njegove obitelji, od komšije Muslimana i prijatelja Srbina. Upitao me: "Što da ja sad činim? Što mi vi savjetujete?"

Među bivšim zatvoreniciima nalazilo se šest ljudi koji su preživjeli pokolj u Skender-Vakufu 21. avgusta, o kojem se mnogo izvještavalo. Svjedoci kažu da je više od 200 zatvorenika logora Trnopolje, koji su, uz pratnju srpskih vojnika na putu prema Travniku, koji kontroliraju Muslimani, bilo strijeljani i pobacani u provaliju blizu Skender-Vakufa, grada u sjevernoj Bosni.

M.M., čovjek koji je htio otkriti samo početna slova svog imena, ispričao je da je njemu i drugima bilo naredeno da kleknu uz rub provalije. "Počeli su vikati na nas, vrijeđati i pucati. Ja sam skočio u

ponor. Na sreću, pao sam na dio koji nije bio odviše strm. Otkotrljao sam se dolje, praveći se da sam mrtav. Našao sam jedan leš, pa sam to muško tijelo navukao preko sebe", priča M.M.

Pripovijeda kako se počeo pomicati niz provaliju prema malom potoku. Kad su stražari primijetili da se kreće, počeli su po njemu pucati, no leš ga je zaštitio. "Osjećao sam kako se meci zabijaju u mrtvo tijelo. Ležao sam ondje otprilike dva sata, praveći se da sam mrtav. Nisam se više usudio pomicati. Oni su nastavili pucati." Nakon tri dana lutanja po obližnjim šumama, M.M.-a je uhvatila lokalna policija. Ispitali su ga, a potom odveli u bolnicu u Skender-Vakuf gdje su mu liječili ranu, ali su ga tukli i lokalni policajci i vojna policija.

Kaltak kaže da su se on i još devet ljudi, od 250 muškaraca u njegovoj prostoriji, dobrovoljno javili u odred za "žetvu pšenice". Stražari su zatim nasumce odabrali njih još 20, kako bi popunili radni odred. On kaže da su ih odvezli u selo Tukovi gdje su skupljali drva za "žene srpskih vojnika koji su na frontu", a zatim u selo Sredeci gdje je započelo stravično trodnevno skupljanje leševa. Sjeća se: "Tijela su se nalazila u kućama i ispred njih, a mnoga su bila i iza kuća". Zatvorenici su iza kuća sahranjivali djecu staru samo dvije godine, a leševe žena i muškaraca, "koji su bili svježi, još netaknuti od crva", ukrcavali su u kamione. Kaltak kaže da nisu znali kuda odvoze leševe.

Nakon toga su otišli u druga sela. "Najviše leševa bilo je u Bišćanima, Zecovima i Čarakovu", priča Kaltak. Većina žrtava bili su muškarci. Ruke su im bile iza leđa, vezane žicom. Sjeća se da su tijela koja su se počela raspadati ili su u njima već bili crvi, zatvorenici slagali na hrpe od po tri do pet leševa. Oficir saniteta, u uniformi JNA, sa zaštitnom maskom na glavi, takvu hrpu bi poprskao bijelom tekućinom i zatim zapalio lomaču. Leševi su izgorjeli tako da je od njih ostajao samo pepeo.

Šef policije u Prijedoru Simo Drljača, kad je od njega zatraženo da komentira procjenu da je oko 30.000 ljudi iz njegove regije pobijeno, izjavio je da on nema nikakve podatke o broju mrtvih.

Kaltak priča da je njegova radna grupa, po naredenju Srba,

pljačkala kuće iz kojih su protjerani Muslimani. Kućanske aparate i druge stvari tovarili su na kamione kojima su odvoženi u dva skladišta u Prijedoru.

Mnogi od zatvorenika koji su ovamo stigli iz Trnopolja bili su prije toga zatvoreni u Keratermu, tvornici keramičkih pločica u Prijedoru, ili u Omarskoj, rudniku željeza koji se nalazi na putu između Prijedora i Banje Luke. Nakon međunarodnog protesta, koji je uslijedio nakon što je *Newsday* objavio 2. avgusta izvještaj o masovnim ubistvima u logorima, vlasti bosanskih Srba zatvorile su Keraterm i Omarsku i sve zatvorenike prebacile u Trnopolje. Njihovo prebacivanje u Hrvatsku rezultat je dugotrajnih pregovora između Međunarodnog Crvenog križa i vlasti bosanskih Srba, koje su na mirovnim pregovorima, avgusta mjeseca u Londonu, obećale da će zatvoriti sve logore. Osim rijetkih oslobađanja pojedinaca i malog broja pobjeglih, ovo je prva veća grupa zatvorenika oslobođenih iz srpskih logora.

Nakon psihičkih i fizičkih trauma kroz koje su prošli, pred bivšim se zatvorenicima sad nalazi još jedna - kuda da odu. Prema izjavama Petera Kesslera (Piter Kesler), glasnogovornika Visokog komesarijata UN-a za izbjeglice, "ni jedna zemlja još nije ponudila utočište" za te ljude. Hrvatska, prepuna izbjeglica, dopustit će im da ostanu samo dvije sedmice. Kessler kaže da ako strane zemlje ubrzo ne ponude smještaj za bivše zatvorenike, 3.500 ljudi zatvorenih na Manjači, također u sjevernoj Bosni, neće moći biti oslobođeno. Aktivisti Međunarodnog Crvenog križa prošlog mjeseca procijenili su da Srbi u logorima drže između 20.000 i 40.000 civila.

Svjedočanstva preživjelih ukazuju na to da su hiljade ubijene samo u tri logora sjeverozapadne Bosne. Na svakom od tih mjesta ponavljalo se isto: tokom noći stražari su odvodili velik broj zatvorenika, koje više niko nikada nije vidio.

Admir Krajišnik, 21, kaže da je bio zatvoren u golemom kompleksu Omarske, u maloj upravnoj zgradi koju su prozvali "Bijelom kućom". Svake noći stražari su prozivali pet do deset muškaraca i odvodili. Sjeća se: "Ujutro, kad bismo izašli, vidjeli bismo

na travi četiri ili pet položenih tijela". Ostale odvedene muškarce nikada više nisu vidjeli.

Besim Javor, 49, bio je zatvoren u **Trnopolju** od juna do septembra, i pričao nam je o noćima kad su stražari odvodili pet, osam ili više muškaraca koji se više nikad nisu vratili. Posljednji takav događaj se, prema njegovim riječima, zbilo 21. septembra. Tada su odvedena petorica muškaraca.

On dalje priča kako su ponekad dolazili "Srbi koje smo poznavali, pa bi ušli i prozvali zatvorenika, odveli ga i ubili. Jedne je noći na takav način ubijeno osmoro ljudi". Mnogo zatvorenika je zakopano u pokrajnjim dvorištima kuća koje se nalaze u blizini logora.

Kaltak je posvjedočio da su vlasti u **Keratermu** ubijale pet do šest ljudi svake noći. Sjeća se da su čuvari pitali zatvorenike što su po zanimanju, "i ako bi našli nekoga ko je bio na visokom položaju ili je bio školovaniji, ubili bi ga. Mislim da su svi intelektualci grada Prijedora jednostavno nestali".

U drugim slučajevima, koje su također opisali očevici, srpske snage sigurnosti bi nasumce odabirale svoje žrtve.

Dženanović, čovjek koga ovdje nije dočekaao niko iz njegove porodice, kaže da je živio u Garecima, selu južno od Prijedora s većinskim srpskim stanovništvom, te da je njegova kuća bila prva na ulazu u selo. Ispričao nam je: "Oni su isto učinili i s porodicom koja je živjela u posljednjoj kući u selu, također muslimanskom." Osim porodice, on je izgubio i svu svoju imovinu: "Uzeli su mi auto, dvije krave, ukrali su moje sijeno i drva za ogrjev, pokrali sve iz moje kuće, uključujući vrata i prozore."

Mnoge Muslimane začudilo je u kojoj su mjeri njihove komšije i prijatelji sudjelovali u represijama nad Nesrbima.

Kad je Kaltak 13. avgusta stigao u Trnopolje, otkrio je da je upravitelj logora Slobodan Kuruzović, njegov nekadašnji direktor u osnovnoj školi u Prijedoru. Tokom dana, kad je Kuruzović bio tamo, pokazivao je zanimanje za zatvorenike i prema njima se odnosio s mnogo pažnje, kaže Kaltak. Ali užas bi počela noću, kad bi on otišao.

Kaltak priča da se u četvrtak, dok su se zatvorenici ukrcavali u 34 autobusa, tamo našao Kuruzović, koji se od njih oprostio rekavši: "Svi moji učenici odlaze".

Jedan ga je muslimanski zatvorenik ispravio rekavši: "Mislite, mučenici."

UŽASI LOGORA SMRTI

Ubijalo se gotovo svugdje

Omarska, Bosna i Hercegovina, 18. oktobra 1992.

Ovaj golemi rudnički kompleks s otvorenim jamama i sistemom za iskopavanje rudače izgleda prije kao bilo što drugo nego kao koncentracioni logor. Bezlične zgrade u svom jalovom pejzažu bile su očišćene, i nema ni traga krvi koja se navodno ondje prolijevala. Međutim, tokom posljednjih mjesec dana deseci očevidaca pružili su nove uvjerljive dokaze o ubistvima i mučenjima koja su se u velikom broju događala u tom rudniku u koji su Srbi, zavladaвши tim dijelom Bosne, doveli nekoliko hiljada Muslimana i Hrvata da bi tu bili ubijeni.

Prema navodima bivših zatvorenika, ubijalo se gotovo na svakom mjestu: u golemoj zgradi sličnoj hangaru, u kojoj je smještena oprema za odgrtanje zemlje, naoružani stražari naređivali su bolna mučenja prijeteći oružjem, ponekad prisiljavajući zatvorenike da jedan drugoga kastriraju. Asfaltna pista je predstavljala zatvor na otvorenom, gdje je 500 do 1.000 muškaraca moralo od zore do mraka ležati potrbuške. Još hiljade zatvorenika bile su natrpane u kancelarijama, radionicama, u hangarskim skladištima i upravnoj zgradi izgrađenoj od stakla i cigle. Svi su izglednijani.

Dva mjesta od kojih se najviše strahovalo, bile su dvije zgrade, podalje od glavnog dijela rudnika: "Crvena kuća", iz koje se ni jedan zatvorenik nije vratio, i "Bijela kuća", u kojoj je bila soba za mučenje gdje su stražari danima tukli zatvorenike, sve dok ne bi izdahnuli.

Za razliku od nacističkih koncentracionih logora, u Omarskoj nije vodena nikakva dokumentacija, tako da je iznimno teško procijeniti tačan broj ubijenih. Čuvari su često žrtve odabirali prema svom hiru, pa su od zatvorenika, nakon toga, tražili da identificiraju leševe.

"Nikad nisu znali koliko je ljudi ubijeno u jednoj smjeni", primijetio je 22-godišnji mladić koji je preživio Omarsku i nije želio otkriti svoje ime.

Newsday je 2. avgusta prvi izvijestio o masovnim ubojstvima u Omarskoj i drugim logorima. Pet dana kasnije, nakon što su u cijelom svijetu prikazani televizijski snimci iscrpljenih zatvorenika, srpske vlasti zatvorile su logor i razmjestile zatvorenike. Ali sve dok tokom posljednjih nekoliko sedmica stotine preživjelih nisu pod zaštitom Međunarodnog Crvenog križa stigle na Zapad, nije bilo moguće stvoriti detaljnu sliku o onome šta se tamo događalo.

Istraživanje od mjesec dana koje je proveo Newsday, a koje je obuhvatilo razgovore sa službenim osobama koje su tvrdile da su bile odgovorne za Omarsku, kao i s desetinama bivših zatvorenika u Hrvatskoj, Britaniji i samoj Bosni, omogućilo je da se dođe do sljedećih zaključaka:

- Svjedočanstva zatvorenika očevidaca ukazuju na to da je u Omarskoj ubijeno više od 1.000 ljudi, a da logor nije zatvoren, još bi njih nekoliko hiljada vjerovatno izgubilo živote od batinanja, ubistava, bolesti ili izgladnelosti.
- Čini se da je velik broj zatvorenika, njih oko 1.000, nakon zatvaranja logora nestao bez traga.
- Svi zatvorenici, osim nekih iznimaka, bili su civili, uglavnom Muslimani ili Hrvati, u dobi za mobilizaciju, ali bilo je i mnogo muškaraca mladih od 18 i starijih od 60 godina, kao i mali broj žena.

Newsday procjenjuje da je broj mrtvih veći od 1.000 što se temelji na iskazima trojice bivših zatvorenika, očevidaca svakodnevnih ubijanja, s kojima su vođeni zasebni razgovori. Ova brojka ne odražava druge, možda udvostručujuće iskaze iz prve ruke o masovnim smaknućima ili nestancima; u tom bi slučaju broj mrtvih bio barem dvaput veći.

Trojica bosanskih novinara koji su bili zatvoreni u Omarskoj, a sad

su zatvoreni u drugom logoru, došli su do procjene da je ubijeno oko 1.200 ili više ljudi. A službenici Međunarodnog Crvenog križa su izjavili da se ništa ne zna o najmanje 2.000 ljudi koji su bili odvedeni u Omarsku.

Hiljadu i četiri stotine kilometara odavde, izvan Londona, Edin Elkaz leži budan čitave noći, dok mu kroz glavu prolaze krikovi muškaraca mučenih u susjednoj prostoriji, u Bijeloj kući. Taj 21-godišnjak kaže da je za mjesec dana provedenih u logoru vidio neka od umorstava koja su se događala u susjednoj prostoriji, kao i uklanjanje tijela idućeg dana; stražari su svake noći ubijali pet do deset ljudi, a nekih noći i po 30. Kaže da su stražari, dok su muslimanske i hrvatske zatvorenike tukli do smrti, pjevali, nacionalističke pjesme o "velikoj Srbiji" i religiozne napjeve iz pravoslavnog bogoslužja. E.L., 26, Musliman, ondje je proveo dva mjeseca, i svaki dan je pomogao da se iz Bijele kuće u mali žuti kamion utovari pet do deset leševa, koji su završavali na njemu nepoznatom mjestu. Poput mnogih drugih s kojima se razgovaralo, i on je zatražio da ostane anonimn.

A N.J., 23, Musliman, kaže da je posljednjih 20 noći brojio svoje kolege koji su odvedeni u Crvenu kuću. Jednom je odvedeno njih 17, drugi put 42. Niko se nije vratio.

Razgovori s tom trojicom zatvorenika, koji se nalaze u grupi od 68 ljudi dovedenih u Britaniju kako bi se oporavili od batinanja i rana, kao i s nekima od više stotina njih koji su nedavno stigli u Karlovac, grad u Hrvatskoj, omogućuju da se zastrašujuće povećaju procjene iz prvobitnih izvještaja o zločinima u bosanskim logorima.

Reagirajući na prve iskaze, Lawrence Eagleburger, koji je sada američki državni sekretar, 18. avgusta je izjavio da njegova administracija nije pronašla dokaze o sistemskom ubijanju, već samo o neugodnim uvjetima (u logorima). Međutim, nakon što su nedavno sami imali priliku razgovarati sa četrdesetak bivših zatvorenika u Karlovcu kako bi dostavili svoje izvještaje posebnoj komisiji UN-a za ratne zločine, u Američkoj ambasadi u Zagrebu zaključili su da su se

u Omarskoj, kao i u drugim logorima i obližnjim gradovima, događali masovni zločini, izjavio je jedan službenik ove ambasade.

"Nacisti nisu bili ništa u usporedbi s ovim tipovima. Vidio sam izvještaje o pojedinačnim slučajevima barbarstava kakva se nisu pojavila u telegrafskom prometu američkog Ministarstva vanjskih poslova posljednjih 20 godina", ispričao je jedan drugi visoki službenik u Američkoj ambasadi, uvjetujući razgovor svojom anonimnošću. Međutim, čak ni zaposleni Američke ambasade, koji su prikupljali iskaze, nisu mogli odrediti broj ljudi koji su bili zatvoreni u Omarskoj, broj ubijenih ili broj nestalih.

Opširni intervjui koje je sa zatvorenicima vodio Newsday pokazuju da je u Omarskoj u svako doba bilo zatvoreno najmanje 2.500 do 3.000 ljudi. Službenici Međunarodnog Crvenog križa imaju radnu procjenu da je do 5.000 zatvorenika odvedeno u Omarsku, a da se tek za više od 2.000 zna gdje su.

Unatoč nepreciznim statistikama, priča o Omarskoj i drugim koncentracionim logorima u Bosni predstavlja jedno od najdivljačijih poglavlja moderne evropske povijesti. Srbi iz obližnjeg Prijedora su 25. maja osnovali logore u Omarskoj i Keratermu, bivšoj tvornici keramičkih pločica. To se zbilo nepunih mjesec dana nakon što su silom preuzeli vlast u tom gradu od 30.000 stanovnika. Predstavnici vlasti u Prijedoru jedva su dočekali da iznesu svoju verziju događaja, kako bi nakon pitanja koja im je uputio novinar Newsdaya, priznali da je riječ o službenoj verziji priče. Šef policije Simo Drljača je prošlog mjeseca u intervjuu rekao: "Vi imate svoje podatke, mi imamo svoje podatke. Vaše je neosporivo pravo da odaberete jednu od te dvije verzije".

Nakon pomnog ispitivanja gotovo nijedan dio službene verzije nije održiv.

U toku obilaska upravne zgrade u logoru, Željko Mejahić, koji je bio zapovjednik stražara, odveo je posjetioca u podrumsku prostoriju punu ležajeva. "Ni u jednom trenutku u Omarskoj nije bilo više od 270 zatvorenika", rekao je Mejahić, "a, evo, ovdje su svi spavali".

Međutim, zatvorenici tvrde da su spavali na zemlji, na podovima ili čučajući, stisnuti u ormare, posvuda, samo ne u krevetima. Prema riječima stranog stručnjaka za humanitarnu pomoć, kreveti su doneseni nekoliko dana nakon što su sredstva informisanja skrenula pozornost na Omarsku.

On kaže da su vlasti poharale kasarne tražeći ležajeve, i hotele u Banjoj Luci tražeći posteljinu. Tek nakon što su ležajevi stigli u logor, bila je dopuštena posjeta Međunarodnom Crvenom križu i novinarima.

Milan Kovačević, gradonačelnik Prijedora, izjavio je da je Omarska bila istražna ustanova osnovana "da bi se utvrdilo ko je šta činio za vrijeme rata, da bi se pronašli krivci i ustanovila nevinost ostalih kako oni ne bi morali snositi posljedice". Logor je zatvoren, tako je rekao, nakon što je završena istraga.

Drljača, inače nepoznati pravnik koji je postao šef policije nakon što je srpska manjina preotela vlast, izjavio je da su uhapšena 3.334 čovjeka pod sumnjom da su pružali otpor ili kovali zavjeru protiv novih srpskih vlasti, i oni su smješteni u Omarsku. Drljača je ustrajao u tvrdnji da niko u Omarskoj nije ubijen te da su između 25. maja i sredine avgusta umrli samo dvojica zatvorenika, obojica "prirodnom smrću". Drljača je još rekao da je 49 "nestalih", među kojima je i bivši gradonačelnik Prijedora Muhamed Čehajić, te da se oni smatraju mrtvima.

Prema službenoj verziji, zatvorenici su bili ispitivani četiri dana, a zatim raspoređivani na druga mjesta. Drljača kaže da je 800 zatvorenika, okrivljenih da su "organizirali čitavu stvar", među njima i bogati Muslimani koji su novčano pomagali muslimansku političku stranku SDA, odvedeno na Manjaču, kojom upravlja vojska bosanskih Srba i koja je logor za ratne zarobljenike gdje oni čekaju suđenje. S njima je odvedeno i 600 zatvorenika koji su navodno zapovijedali jedinicama Muslimana i Hrvata koje su pružale otpor. Preostalih 1.900 je proglašeno nevinima, pa su odmah prebačeni u Trnopolje, koje je tranzitni centar, tvrdi Drljača.

Međutim, nijedan od tridesetak preživjelih iz Omarske s kojima su razgovarali službenici Američke ambasade nije potvrdio da je bio ispitivan prije nego što je poslan u Omarsku. Samo su neki od nekoliko desetaka koje je intervjuirao novinar Newsdaya bili ispitivani, a oni kažu da su ih udarali prije i u toku ispitivanja. Većina ih je bila zatočena više od dva mjeseca.

Štaviše, izvori humanitarnih organizacija kažu da je gotovo svaki zatvorenik koji je iz Omarske prebačen na Manjaču bio civil, a da je samo šačica njih digla oružje protiv Srba, što je daleko od brojke od 600 ljudi koju je naveo Drljača.

Drljačinoj tvrdnji da su zatvorenici bili prebačeni u Manjaču odmah nakon što su ispitani, proturječio je Božidar Popović, komandant Manjače, koji je prošlog mjeseca dao intervju u kojem je izjavio da je početkom avgusta stiglo 25 autobusa punih zatvorenika, otprilike u vrijeme kad je Omarska bila zatvorena.

Slobodan Balaban, po narodnosti Srbin, koji je bio tehnički direktor rudnika, izjavio je da su Srbi bili motivirani za osvetnički način upravljanja logorima zato što su bili uvjereni da njihovi sunarodnjaci jako trpe u drugim sukobima. On je izjavio: "Glavni razlog našeg ponašanja bio je način na koji se odnosilo prema našim ljudima odvedenim u hrvatske logore."

Dok službeni izvještaji vrve proturječnostima, iskazi preživjelih iz Omarske o velikoj oskudici, okrutnim mučenjima i rutinskim klanjima, dosljedni su i međusobno se poklapaju, iako čovjeku od njih pamet staje. Prema iskazima, od kojih neki slijede, zatvorenici su od trenutka svog dolaska u logor bili okruženi divljaštvom.

Redžep Tahirović, 52, rekao je da je u Omarsku doveden 26. maja, sa stotinama drugih, nakon što su Srbi uništili i "očistili" obližnje muslimansko mjesto Kozarac. U izjavi koju je dao pod zakletvom Bosanskoj državnoj komisiji za ratne zločine, ispričao je da bi stražari svakodnevno tokom pet dana prozvali desetak ljudi kojima su, onda, motornim pilama odrezali glave u blizini jedne od glavnih jama. On tvrdi da su zatvorenici u Omarskoj bili prisiljeni gledati mučenje, kao

i kasnije pogubljenje dvadeset policajaca iz Prijedora koji po nacionalnosti nisu bili Srbi.

D.K., 25, po narodnosti Albanac, koji se trenutno nalazi na oporavku u blizini Londona, imao je sreću da je slučajno bio ranjen po dolasku u Omarsku, 30. maja. "Bio sam tamo samo 20 minuta", kaže. Nalazio se među 15 muškaraca na koje je pucao "veseli" stražar. D.K. je zadigao pidžamu kako bi pokazao sedam rana od metaka na trbuhu, nogama i ruci. Tri su zatvorenika poginula u toj pucnjava, no D.K. je odveden u bolnicu u Banjoj Luci gdje je 15 dana ležao u komi. Kaže da su ga, kad je došao svijesti, tukle medicinske sestre, pacijenti Srbi i čak srpska djeca koja su dolazila u posjetu u bolnicu: "Primio sam 12 boca krvi, i oni su me tukli zato što sam dobio srpsku krv."

Edin Elkaz je, također, imao sreću da bude pogođen po dolasku u logor, 30. maja, te je prebačen u prijedorsku bolnicu, čime je smanjena njegova izloženost nasilju u logoru. Elkaz je bio bosanski vojnik, jedan od malobrojnih zatvorenika u Omarskoj koji se uistinu borio protiv Srba. Uguran s još 130 drugih u jednu garažu, Elkaz je stajao blizu vrata kad su stražari odvuclili jednog njegovog prijatelja te ga vani, izbliza ustrijelili.

Metak je probio vrata, prošao kroz želudac Elkazova brata i konačno ušao u njegovu nogu. Boraveći u bolnici šest sedmica s nogom obješenom o prečku, Elkaz se nije uspio oporaviti jer su zlonamjerni Srbi boli ranu štapom, nanovo je inficirajući.

"Imao sam vrlo dobrog komšiju (Srbina), koji mi je jedan dan došao u posjetu. Kasnije sam zažalio", priča Elkaz, smijući se toj ironiji. "Tokom šest sedmica doveo je 15 ljudi da me tuku".

Nakon što se vratio u Omarsku, odveden je s nekoliko drugih bosanskih vojnika u prostoriju u "Bijeloj kući". Kroz staklena vrata mogao je vidjeti kako ljude tuku. Stražari su tukli drvenim palicama i željeznim šipkama obično ciljajući u glavu, polne organe, kičmu i bubrege. Ponekad bi zatvorenicima glave razbijali o radiatora. Elkaz se sjeća: "Drugi dan ste tamo mogli vidjeti komadiće mesa ili mozga". Ali najgore mučenje je bilo kad bi zatvorenika stjerali uza zid i tukli

ga debelim užetom od žice. "Mislim da su tim debelim žičanim užetom ubili barem 50 ljudi", kaže Elkaz.

Prema njegovim riječima, zatvorenici su svako jutro iznosili leševe na asfaltni put ispred Bijele kuće. Drugi su potom leševe ukrcavali u mali žuti kamion koji je neposredno prije toga korišten za dovoženje hrane u logorsku kuhinju. Odred za sahranu, u kojem su bila četiri muškarca, zatim bi slijedio kamion, ali samo jedan od njih bi se vratio živ.

Nije poznato da je iko preživio Crvenu kuću, a malo je i svjedoka odvođenja zatvorenika u sporednu zgradu, dosta udaljenu od glavnih zgrada, koje se događalo svake noći. Prema svjedočenju bivšeg zatvorenika N.J., od sredine juna pa sve do zatvaranja Omarske, poslije dvadeset sati stražari bi skupili muškarce iz različitih dijelova logora te ih odveli u zatvorski dio Bijele kuće. Tu bi ih pitali za imena te neke podatke o porodici, a onda ih jednog po jednog vodili dalje. Oko 4 sata ujutro zatvorenici bi čuli dolazak kamiona do Crvene kuće, valjda da pokupi leševe.

Premda su stražari često "pročešljavali" mnoge prostorije sa zatvorenicima i prozivali imena sa spiska, mnogi od ubijenih ili premlaćivanih odabrani su nasumce. M.M., 28, vodoinstalater koji je bio zatvoren duže od dva mjeseca s više od 500 muškaraca u prostoriji do velikog hangara, svjedoči: "Stražari bi došli u 3 sata ujutro i izveli petoro ljudi, rekavši nam da idu na razmjenu. Kuda su ih odveli, samo Bog zna. Iduće jutro vidjeli bismo mrtva tijela. Siguran sam da je polovina nestalih ubijena."

Često stražari nisu znali koga su to pretukli nasmrt. "Ponekad bi ih prozivali po imenu", sjeća se Elkaz. "Ponekad bi me nakon toga i pitali: 'Znaš li ko je ovaj?' On kaže da je među nasmrt pretučenima prepoznao mnoge svoje prijatelje.

Nasilje se pogoršalo u vrijeme kad su stražari "već oteli sve što je bilo vrijedno", kaže jedan muškarac koji se koristi pseudonimom Mrki, star 40 godina, s kojim smo razgovarali u Karlovcu. Mrki je odveden u Bijelu kuću zato što je stajao na uočljivom mjestu kad je

stražar ušao u prostoriju tražeći žrtvenu janjad. Dvije noći su ga u Bijeloj kući tukli sve dok ne bi pao u nesvijest, tukli su ga i stražari i seljaci koji su bili pozvani da se rekreiraju batinanjem. "Kad sam ujutro došao svijesti, svuda oko mene bila je krv", sjeća se Mrki.

Zatvorenici kažu da su postojali načini da se izbjegne premlaćivanje. Pravilo broj jedan bilo je: nikada ne gledati stražara u oči. Pravilo broj dva: ako te pozovu na saslušanje, zbuni stražare tako što ćeš im reći da si se upravo vratio s jednog. Naime, zatvorenici bi se ponekad namazali krvlju zatvorenika koji je bio upravo pretučen, "tako da bismo bili pošteđeni koliko god smo to mogli u idućoj rundi", rekao je Midho Kamber, 31, u iskazu koji je pod zakletvom dao bosanskoj vlasti. Najmanje jedan zatvorenik je živ spaljen u Omarskoj.

Do spaljivanja je, prema navodima Nedžada Hadžića, 23, očevica koji se sad nalazi u Karlovcu, došlo krajem juna kad su zatvorenici stali u red za ručak. Čovjek je došao s ispitivanja i stražar mu je naredio da trči, a on se kao pripremao da ga ubije.

Čovjek je tada doviknuo stražaru: "Vi ste kukavice. Ne znate ništa drugo nego biti okrutni!"

Dok su ga stražari gurali po asfaltu, on je zgrabio pištolj jednog od njih, da bi ga zatim ispustio. "Odvukli su ga prema Bijeloj kući, polili benzinom i zapalili", priča Hadžić.

I Osman Hamurić, koji se sad oporavlja u blizini Londona, izjavio je za *Newsday* da je dvaput bio svjedok prisiljavanja na kanibalizam u logoru Keraterm. Jednom prilikom, priča on, stražari su jednom zatvoreniku odsjekli uho, a zatim su drugog prisilili da ga pojede. Drugi put je stražar odsjekao komadić tijela ranjenom zatvoreniku i naredio mu da ga pojede. Ovaj je to odbio. "Zašto ne? Ta kuhano je", citira Hamurić stražara. Hamurić ne zna je li čovjek pojeo komad svog vlastitog tijela. "Sve što znam jest da su ga odveli i da ga nikad više nismo vidjeli."

Međutim, za te muškarce ništa nije bilo strašnije od kastracije. Službenici Američke ambasade pronašli su svjedoke događaja u

kojem su testise jednog zatvorenika vezali žicom za stražnji dio motocikla, koji je zatim krenuo najvećom brzinom. Čovjek je umro od gubitka krvi.

Hadžić je opisao kastraciju u izjavi koju je dao za *Newsday*. Događaj je počeo kad je stražar, koji je želio poravnati stare račune, iz prostorije u kojoj je Hadžić spavao, pozvao Emira Karabašića, Muslimana, ranije policajca, i naredio mu da se skine dogola u hangaru ispred parkiranih kamiona za istovar. "Sjećaš li se kad si me istukao u kafiću?", upitao ga je stražar. Dok je Hadžić gledao iz susjedne sobe, drugi srpski stražar pronašao je još jednog Muslimana protiv čijeg je oca nešto imao te mu naredio da spusti lice do kanala u betonskom podu i pije motorno ulje, a zatim da odgrize Karabašićeve testise. "Bilo je neizdrživo slušati te krikove. A onda je nastupila tišina", ispričao je Hadžić.

Hadžić kaže da su trojicu muškaraca koji su iz njegove prostorije odvedeni u isto vrijeme, pa su tako bili svjedoci kastracije, stražari nakon toga ubili metalnim palicama. Čovjek koji je izvršio kastraciju vratio se u sobu potamnijela lica i nije mogao progovoriti 24 sata.

Takva iskustva ostavila su duboke psihičke ožiljke na preživjelima, među njima i na katoličkom svećeniku iz Prijedora, koji je opisao svoje patnje župljanima u Zagrebu. Svećenik, koji je nakratko razgovarao s novinarom *Newsdaya*, insistirajući na tome da ostane anonimn, ispričao je da su ga tukli sve dok nije počeo povraćati krv. Ispričao je kako su ga jednom uhvatili dok je pokušavao dati zatvoreniku bolesničko pomazanje, te da je progutao komadić kruha koji je posvetio radije nego da mu ga stražari otmu.

Od zore do mraka ležao je na asfaltnoj pisti zajedno sa stotinama drugih muškaraca. Svećenik kaže da 32 dana nije imao stolicu jer nije jeo nikakvu hranu. Osoba koja je prisustvovala njegovoj priči navela je svećenikove riječi: "Bilo je strašno to što smo, neka mi Bog oprostí što to govorim, bili sretni kad bi neko umro. Tada bismo mogli uzeti njegovu odjeću i staviti je pod sebe." Sva ta mučenja oštetila su svećenikovo srce i bubrege, pa se sada nalazi na oporavku u Hrvatskoj.

Svjedoci kažu da zatvorenima prvih pet dana boravka u Omarskoj, u načelu, nije davana nikakva hrana. Nakon toga, odvođeni su u grupama od 30 muškaraca u nekadašnji rudnički restoran sa samoposluživanjem, na jedan jedini obrok dnevno, koji se sastojao od komada kruha i zdjele rijetke supe. Nakon dvije ili tri minute, u kojima je bilo moguće pohlepno progutati nekoliko kašika, bili su opet na asfaltnoj pisti.

Pri odlasku na zahod tako su ih jako tukli da bivši zatvorenici kažu kako su radije obavljali veliku nuždu u svoje čizme ili u prostorijama gdje su morali spavati. Dizenterija je bila raširena, a bila je takva prljavšina da su neki od zatvorenika izbrojali 10 vrsta uši ili parazita na svojim tijelima. "Imali smo uši na očnim kopcima. Ispadale su iz naših brada", priča Hadžić. Zatvorenici kažu da su se tokom čitavog ljeta okupali samo dvaput. Stražari su zatvorenima naredili da se svuku u grupama od 50 ljudi, a zatim su vođeni mlaz iz vatrogasnog crijeva usmjeravali prema njihovim polnim organima. "To je bio čisti sadizam. Smijali su se ako bi voda nekog srušila", priča Hadžić.

Kad je Omarska zatvorena, logorski liječnici u Manjači procijenili su da je barem jedan od deset prebačenih zatvorenika bio zaražen dizenterijom zbog loše hrane ili nečistih uvjeta, te da bi svi oni podlegli bolesti da nisu odmah bili liječeni. Neki su болоvali od neliječenih ili zagnojenih rana koje su zadobili batinanjem.

Mnogi su bili blizu kolapsa. Kemal Husić, 19, kaže: "Ne vjerujem da bih izdržao još 10 dana. Toliko sam propao da sam sve teže mogao stajati na nogama. Da bih došao do restorana, trebala mi je pomoć dvojice."

Hadžić se saglasio s njima rekavši: "Svi su bili toliko gladni i bolesni od dizenterije da čitav logor ne bi izdržao više od 20 dana."

Mnogi zatvorenici nikad se nisu dokopali sigurnosti i najvjerojatnije su ostali "na putu" u Omarsku ili iz nje. Tu spadaju i dva autobusa puna muškaraca koji su krajem juna nestali iz Omarske. Drugih 120 je, prema navodima svjedoka, trebalo biti prebačeno iz Keraterma u Omarsku 5. avgusta, ali se nikad nisu pojavili. Od 11

muškaraca poslanih na Manjaču nijedan nije stigao. Zatvorenici kažu da su stražari prerezali grla dvojici i ustrijelili drugih devet.

Komandant Manjače Božidar Popović opovrgnuo je da zna bilo šta o tim navodnim zločinima. "Mene ne zanima ono što se događalo izvan ovih vrata. Ja sam odgovoran samo za ono što se događa pod mojim nadzorom."

Ali najvećom tajnom ostaje to što se dogodilo s ljudima koji su iz Omarske bili preseljeni u vrijeme zatvaranja logora. Zatvorenici procjenjuju da je u Omarskoj bilo između 2.500 i 3.000 ljudi, temeljeći svoje procjene na podacima poput broja posluženih ručkova tokom određenog dana. Od ukupnog broja zatvorenika, prema podacima Međunarodnog Crvenog križa, njih 1.374 je prebačeno na Manjaču. Oko 700 ih je, prema navodima zatvorenika koji su kasnije stigli u Karlovac, odvedeno u Trnopolje. Prema tim brojkama, nedostaje još između 500 i 1.000 ljudi. Štaviše, od onih koji su prebačeni u Trnopolje samo je njih 200 uspjelo stići do Karlovca. Neki su bili u konvoju koji je otišao za srednju Bosnu, u kojem je lokalna policija ubila više od 250 muškaraca.

Jesu li preostali zatvorenici iz Omarske bili ubijeni na druge načine? Jesu li prebačeni u druge logore? Niko ne zna tačan odgovor, čak ni Thierry Germond (Tier Germond), glavni evropski izaslanik Međunarodnog Crvenog križa, koji se pokušao izboriti za slobodu svih civila i vojnih zatvorenika u ratu. Sve što je Germond mogao reći bilo je: "Mi razumijemo vašu zabrinutost, i ja također brinem."

KAD SE NEMA KUDA

Spore reakcije na najveću izbjegličku krizu nakon drugog svjetskog rata

Zagreb, Hrvatska, 1. novembra 1992.

U bijednom logoru, u gradskom predgrađu, Semina Karagić je privila svog četvorogodišnjeg sina uza se, dok je njezin rodak pažljivo ponovno stavio pokrivač na otvoren okvir vrata. Osamnaest Bosanskih Muslimana stisnulo se na pokrivačima prostrtim po podu nekadašnjih radničkih baraka, u kojima nedostaju kreveti, toplina, tekuća voda i sanitarni čvor. Liječnik koji ovamo dolazi rekao je da je logor samo na korak od epidemije hepatitisa.

"Hladno je nama odraslima, možete onda zamisliti kako je djeci", rekla je žena stara 41 godinu, koja je preko noći iz svog dvosobnog stana, "sa svim kućanskim aparatima", dospjela u život bijednog siromaštva.

Ali Semina Karagić i ostalih 5.000 ljudi u logoru Resnik, koji su ovamo iz Bosne stigli prije deset dana, su sretnici. Oni su izašli prije nego što je Hrvatska u junu zatvorila granice za izbjeglice iz Bosne, uključujući žene i djecu. Stotine hiljada njihovih sunarodnjaka, uhvaćenih u klopku terora i pustošenja srpskog etničkog čišćenja u sjevernoj Bosni, dalo bi sve na svijetu da mogu biti na njihovom mjestu.

Manda Na-Champassak, glasnogovornica Visokog komesarijata UN-a za izbjeglice, izjavila je: "Ti ljudi nemaju kuda otići. Ako ostanu tamo gdje jesu, bit će ubijeni, ili će ih izgladnjivati, ili izlagati niskim temperaturama. Ili mogu krenuti na opasan put preko bojnih polja u srednju Bosnu, koja je također eksplodirala."

Izgledi za Bosance koji traže utočište još su se više pogoršali

nedavno, nakon što je Zagreb prekinuo savezništvo s Bosnom i Hercegovinom i pridružio se Srbiji u zahtjevima za podjelu većinski muslimanske republike. Propast savezništva omogućio je Srbiji da prošle sedmice zauzme važno uporište Jajce, pa hiljade uglavnom muslimanskih izbjeglica bježe iz grada pod srpskim granatiranjem.

Odluka Hrvatske da uskrati utočište Bosancima predstavlja grubo kršenje prava na traženje azila od proganjanja koje se navodi u Univerzalnoj deklaraciji o pravima čovjeka iz 1948. godine, ali taj postupak izazvao je samo blage proteste. "Ako kritiziramo Hrvatsku, ona bi Muslimane mogla poslati natrag u Bosnu", objasnio je jedan saradnik međunarodne humanitarne organizacije, koji nije želio otkriti svoje ime. On je istaknuo da je Hrvatska primila više od 300.000 bosanskih izbjeglica, možda jednako toliko koliko i sve evropske zemlje zajedno. "Uistinu je teško kritizirati Hrvate. Svi njihovi hoteli, sportske dvorane i škole puni su izbjeglica."

Ispitivanje politike prema izbjeglicama u SAD i sedam evropskih država, koje je proveo njujorški *Newsday*, otkrilo je još jedan razlog za tako blagu reakciju. Vlade od Britanije pa do Italije mogu tvrditi da su njihove granice otvorene za bosanske izbjeglice, a da im je pritom potpuno jasno da, ako Hrvatska zaustavlja njihov izlazak, gotovo niko ne može izaći van. Taj potez Hrvatske zaštitio je Evropu od kompletnih posljedica njezine najveće izbjegličke krize od drugog svjetskog rata. Bivši predsjednik poljske vlade Tadeusz Mazowiecki, koji vodi istragu UN-a o pravima čovjeka u Bosni, kritizirao je Hrvatsku, pa i vojne snage UN-a koje čuvaju glavne prelaze iz Bosne i Hrvatsku, zbog vraćanja mnogih prognanih Muslimana te okupljanja i vraćanja muškaraca koji su vojni obveznici. "Za većinu prognanih jedini način da sačuvaju živote je da potraže utočište izvan Bosne i Hercegovine", naveo je Mazowiecki u svom prošlosedmičnom izvještaju. Međutim, Visoki komesarijat za izbjeglice, iako objavljuje ponovljena upozorenja o prijeteloj katastrofi, ne čini mnogo da bi se pronašla mjesta za izbjeglice u inozemstvu, već se usredotočuje na dopremu hrane u srednju Bosnu.

"Gledajte, mi ne možemo pronaći smještaj niti za onih nekoliko

hiljada traumatiziranih muškaraca koji su bili u zatočeničkim logorima, logorima smrti", kaže Sylvana Foa (Silvana Foa), glavni glasnogovornik UNHCR-a. "Sve što mi dobivamo su simbolične geste od država koje traže da se logori zatvore - 50 ljudi ovdje, 100 ondje. Zamislite što bismo dobili da tražimo mjesta za dva miliona ljudi. A mi imamo dva miliona ljudi za koje smatramo da su u ozbiljnoj opasnosti. Nema načina na koji možemo od svijeta tražiti da primi dva miliona ljudi."

Odbor za izbjeglice SAD je prošle sedmice u svom izvještaju iznio da je bosanska kriza postala izazov za temeljene vrijednosti Zapada. "Ono što se dogodilo na hrvatskoj granici predstavlja potpunu propast načela prvog azila, sistema dijeljenja tereta, kada vlade koje su udaljene od mjesta sukoba pomažu države u neposrednoj blizini, omogućavajući im da odmah ponude izbjeglicama barem privremeno utočište, ako su im životi u opasnosti, pruže im spasonosni izlaz", piše u tom izvještaju.

I UNHCR i Međunarodni Crveni križ kažu da novac nije problem. Ono što, prema njihovom mišljenju, nedostaje je odlučnost da se provedu ponavljane rezolucije Vijeća sigurnosti u kojima se zalaže za omogućavanje sigurne dostave pomoći.

Vrata za Bosance počela su se zatvarati upravo kad su na površinu počela izlaziti svjedočanstva očevidaca o strašnim zločinima koje su preživjeli. Njemačka, tradicionalno prva zemlja za one koji traže utočište u Evropi, a koja je primila 220.000 izbjeglica iz bivše Jugoslavije, uglavnom iz Hrvatske, u maju je uvela vize, kratko nakon što su početkom maja srpske snage napale Bosnu. Početkom juna, kad je srpska vlada počela bosanske izbjeglice protjerivati iz Bosne u druge zemlje, Austrija je uvela obaveznu vizu za pasoše koje su izdale srpske vlasti. Mađarska i bivša jugoslavenska republika Slovenija djelotvorno su zatvorile svoje granice. Nekoliko sedmica nakon toga Hrvatska slijedi njihov primjer.

Sjedinjene Države nisu još uvijek preuzele vodeću ulogu u podupiranju prava na utočište. "Mi smo mišljenja da je bolje da izbjeglice primaju zemlje koje su bliže Bosni", riječi su više službenika

Ministarstva vanjskih poslova, koji je izjavu dao pod uvjetom da ostane anonimna. "Mi želimo pronaći prvo utočište što je moguće bliže njihovim domovima, pretpostavljajući da će im jednog dana biti dopušteno da se vrte kući." Priznao je da "postoji vjerovatnost da će Srbija možda kontrolirati Bosnu na više ili manje stalan način," te da se izbjeglice nikad više neće moći vratiti. "Tada ćemo imati velik problem."

Nakon ponovljenih molbi Visokog komesarijata UN-a za izbjeglice i Međunarodnog Crvenog križa sa sjedištem u Švajcarskoj, SAD su se prošle sedmice saglasile da pruže utočište za 1.000 Bosanaca, i to od onih 1.561 bivšeg zatvorenika iz srpskih koncentracionih logora koji u Karlovcu, u Hrvatskoj, posljednjih mjesec dana čekaju da se za njih pronade smještaj, kao i članovi njihovih porodica. To bi, na kraju, moglo ispasti samo 250 bivših zatvorenika.

Konačno se javilo dovoljno zemalja za primanje 1.561 bivšeg zatvorenika, ali ponude nisu dovoljne za još tri do pet hiljada zatvorenika koji će tek biti oslobođeni. Izgleda da ni jedna zemlja nije spremna prihvatiti velik broj ostalih izbjeglica.

Osim Hrvatske i Slovenije, koje odbijaju primiti još izbjeglica, jedina zemlja koja još predstavlja prvo utočište za Bosance je Italija, koja ima morsku granicu s Bosnom zahvaljujući malom izlazu na jadransku obalu koji ima ta republika. "Mi primamo onoliko koliko možemo od onih koji uspiju izaći", izjavio je Antonio Cavaterra (Antonio Kavatera), službenik Ministarstva unutarnjih poslova, odgovoran za primanje izbjeglica u Italiju.

Međutim, Italija je primila samo dvije do tri hiljade izbjeglica pored 17.000 Bosanaca koje su primile njihove obitelji ili prijatelji. Stručnjaci za pomoć kažu da je razlog to što, iako Italija tvrdi da garantna pisma iz zemlje nisu neophodna za ulazak, ni jedna izbjeglica iz Bosne ne može preći Hrvatsku ili Sloveniju bez tih pisama. Italija, također, odbija u Hrvatsku ili Bosnu slati autobuse ili vozove kojima bi se prevezle izbjeglice.

U Sloveniji, koja ima 69.000 izbjeglica te odbija propustiti bilo koga ko nema isprave za treću zemlju, Joze Pučnik, potpredsjednik slovenačke vlade, ismijao je tvrdnju Italije da su njene granice otvorene. Izjavio je da Italija izbjegava puštati u zemlju izbjeglice "uglavnom služeći se zgodnim birokratskim trikovima". Nekoliko slovenačkih službenika se na pitanje da li bi Italija prihvatila autobuse pune izbjeglica ako bi stigli na talijansku granicu, počelo smijati. "Ni slučajno", rekli su oni.

Predstavnik Bosne u Ljubljani, glavnom gradu Slovenije, koji je zatražio da se ne navede njegovo ime, rekao je kako pregovara sa Španijom o prihvaćanju 300 izbjeglica, ali se sve naglo završilo kad je zatražio grupnu vizu i garantno pismo. "Nisam od njih dobio nikakav odgovor posljednjih mjesec dana", kaže.

Austrija, koja tvrdi da je već pružila utočište za 65.000 izbjeglica iz Bosne te nije uvela vizu za Bosance, odbija prihvatiti one koji su proveli više od dvije sedmice u drugoj zemlji, što je uobičajena praksa kojom se eliminiraju brojne izbjeglice. "Nama pristizhe 40 i 50 izbjeglica dnevno, a toliko ih i možemo zbrinuti", izjavio je službenik u odjeljenju za poslove sa izbjeglicama. Ali je dodao da u posljednjih mjesec dana u Austriju "nisu dolazili ljudi koji su otišli neposredno iz ratnih područja".

Madarska, koja je primila 50.000 hrvatskih izbjeglica 1991. godine nakon što je Jugoslavenska narodna armija, kojom su upravljali Srbi, napala Hrvatsku, primila je samo 4.000 izbjeglica iz Bosne. Nije uvela vize, ali zato vraća one koji nemaju tranzitne vize i ne pušta u zemlju nikoga "osim onih koji su doista izbjeglice te se nalaze u očajnoj situaciji", izjavio je Janoš Herman, službenik u odjeljenju za imigracije. On je još dodao: "To je velik problem. Potrebni su širi, međunarodni napori."

I Britanija i Francuska tvrde da nisu ograničile broj Bosanaca koji mogu ući u njihove zemlje, iako je broj onih koji su tražili utočište 4.000, odnosno 1.108. Britanske vlasti kažu da je od januara iz bivše Jugoslavije u zemlju ušlo 35.000 ljudi, i to kao "posjetioci", no nisu

posjedovali nikakve podatke o učešću Bosanskih Muslimana u tom broju.

Francuska vlada, koja tvrdi da nema tačnih podataka, odbija prihvatiti čak i bivše zatvorenike. Za razliku od drugih zemalja, prema navodima službenika UNHCR-a, francuska vlada kaže da se boji prihvaćanja prevelikog broja izbjeglica jer da bi to moglo predstavljati sigurnosni rizik.

Hans Joerg Eiff, bivši njemački ambasador u Jugoslaviji, koji sada nastoji riješiti problem izbjeglica u svojoj zemlji, ne odobrava samozadovoljan odnos prema izbjeglicama: "Već sedmicama govorim svojim ljudima da se suočavamo s katastrofom golemih razmjera. Desetine hiljada ljudi će pokušati izaći van. Mnogi od njih će pokušati doći ovamo." Ali u Njemačkoj, kao i svugdje drugdje, pažnja je usmjerena na domaću političku scenu.

"Niko, u stvari, ne želi priznati to što se događa", izjavila je Na-Champassak iz UNHCR-a. "Niko ne želi vjerovati da se to uistinu događa. Ljudi će početi reagirati tek kad vide slike smrznutih tijela razbacanih u stotinama. Onda će svi pobjesniti."

VANI, NA STUDENI

Procjena o broju prognanih i izbjeglih iz Bosne i Hercegovine u bivšoj Jugoslaviji.

Trenutno mjesto boravka	Procjena
Bosna i Hercegovina	740.000
Hrvatska	336.671
Srbija	267.693
Slovenija	69.000
Crna Gora	54.484

Makedonija	28.800
Ukupno	1.496.648

Primjedba: Ukupan broj ne uključuje oko 760.000 ljudi koji se nalaze u okruženju u srednjoj Bosni. Također je procijenjeno da broj prognanih Hrvata na području bivše Jugoslavije iznosi 592.416.

ONI KOJI ŽIVE U DRUGIM ZEMLJAMA

Procjena u broju izbjeglica iz bivše Jugoslavije koji žive u drugim odabranim zemljama.

Trenutno mjesto boravka	Procjena
Austrija	65.000
V. Britanija	4.000
Francuska	1.108
Njemačka	220.000
Mađarska	54.000
Italija	3.000
Švedska	67.465
Švajcarska	70.450

Izvor: UNHCR, pojedinačne zemlje.

POPISI U LOGORIMA SMRTI

U gradu za gradom bosanska elita je "nestala"

Omarska, Bosna i Hercegovina, nedjelja, 8. novembra 1992.

Srpski stražari su usred noći prijeteći upali u natrpanu podrumsku prostoriju i prozvali poimence sedmoricu muškaraca. To je doslovce bio popis najuglednijih i najutjecajnijih Muslimana i Hrvata iz obližnjeg Prijedora: Muhamed Čehajić, legalno izabrani gradonačelnik toga grada od 112.000 stanovnika, dva ginekologa koji su radili u prijedorskoj bolnici, vlasnik kafića i umjetničke galerije, državni tužilac i dvojica drugih. Osim jednog Hrvata, svi ostali su bili Muslimani.

Jedan po jedan su ustali s valovitog kartona i krpa na kojima su spavali u upravnoj zgradi rudnika pretvorenog u koncentracioni logor. Stražari su ih odveli i niko ih više nikada nije vidio. Javilo se nekoliko očevidaca koji kažu da su drugi dan vidjeli i prepoznali tijela sedmorice muškaraca na obližnjem polju. Očevici su neki od 10.000 ili više bivših zatvorenika iz Omarske koji u srpskim zatvorima čekaju da zapadne zemlje za njih ponude utočište, a davali su iskaze pod uvjetom da ostanu anonimni.

Tokom dva dana, 16. i 17. juna, Srbi su, prema navodima očevidaca, prozvali pedesetak ljudi, među njima su bili sudije, poslovni ljudi, učitelji, kirurzi i službenici - "sve sami ugledni ljudi iz Prijedora", kako je to rekao jedan od bivših zatvorenika.

Njihovim nestankom potpuno je eliminisana struktura vodstva u Prijedoru, pa je riječ o očitom primjeru namjernog uništavanja nesrpske elite, što je jasan ratni cilj vojnog moloha koga su Srbi odaslali po Bosni.

"Čini mi se kao da je sve što mi se događa dio ružnog sna, noćne more", pisao je Čehajić iz zatvora svojoj porodici u Banjoj Luci prije

šest sedmica. "Stalno se pitam koga sam toliko uvrijedio da moram prolaziti kroz sve ovo ... Ne mogu shvatiti da nam se sve ovo događa. Zar je život doista toliko nepredvidiv i okrutan?"

To isto pitanje neprekidno si postavlja dva miliona Muslimana u Bosni i Hercegovini dok prisustvuju i sistemskom uništavanju svog naroda, svoje zemlje, privrede i kulture stare 500 godina. Metode se razlikuju od grada do grada, ali je temeljni način postupanja, kako to pokazuju detaljni razgovori s izbjeglicama i bosanskom policijom, uvijek isti - stjerati na hrpu najbogatije, najobrazovanije, najuspješniji te političko i vjersko vodstvo, a svi su se oni već nalazili na prethodno pripremljenim spiskovima.

U istočnoj Bosni, gdje Muslimani predstavljaju većinu, srpske paravojsne snage, kako to pokazuju izvještaji, ubijale su ih u njihovim selima. U nekim osvojenim područjima sjeverne Bosne odveli su ih u logore gdje su bili ubijeni bez ikakvog sudskog postupka. Međutim, u sjeverozapadnoj Bosni, koja je uglavnom srpsko područje, uključujući Prijedor, vide se znakovi borbe za vlast između Srba koji su već dugo na vlasti i koji su bili skloni vođenju sudskih postupaka te radikala kojima su se više svidala grupna ubistva. Očito je da je druga grupa odnijela pobjedu.

"Ubili su sudije, učitelje, predsjednika suda, direktore preduzeća, bogate - sve ugledne ljude koji su bili zatvoreni u Omarskoj", ispričao je bivši zatvorenik iz Omarske, četrdesetogodišnji intelektualac.

Čehajićeva kćerka Amira popisala je 59 imena poznatih stanovnika Prijedora koji su navodno odvedeni u Omarsku. Nakon što je pobjegla u Zagreb krajem juna, kopiju tog popisa uručila je Newsdayu u nadi da bi publicitet mogao pomoći u oslobađanju svih zatvorenika, uključujući njezinog oca. Njoj je, međutim, bilo nepoznato da je Čehajić, po svemu sudeći, ubijen dva dana ranije.

Prijedorski je gradonačelnik bio jedan od onih koji su se našli usred borbi srodnih vlasti o pitanju zatvorenika. Smijenjen je s dužnosti u srpskom vojnom udaru 29. aprila, a 23. maja uhićen, selili su ga između koncentracionog logora i zatvora, pa se čini da Srbi nisu

mogli odlučiti kako da s njim postupaju. Gotovo tri sedmice nakon njegove smrti, 18. avgusta sud u Prijedoru formalno je objavio da je optužen za krivično djelo pružanja otpora vojnim snagama, te da je slučaj predan vojnom sudu.

Srpski službenici daju nejasne i različite izjave o tome što se dogodilo s Čehajićem, kao i s desetinama drugih Prijedorčana. U prvom od dva intervjua koje je u septembru dao za Newsday, Simo Drljača, pravnik koji je niotkuda došao na mjesto šefa policije u Prijedoru nakon srpske okupacije, izjavio je da je Čehajić bio u grupi od 49 zatvorenika koji su "pobjegli" iz logora u sjevernoj Bosni. Njegovi su sljedbenici organizirali njegov bijeg iz Omarske, tvrdio je Drljača u prisustvu svog nadređenog, Stojana Župljanina, srpskog šefa sigurnosti za područje Banje Luke.

Sedmicu dana kasnije, na livadi pred svojom kućom u Prijedoru, bio je otvoreniji, Čehajić, kojem su tada bile 53 godine, je "nestao". "Znate kako je to ... Ljudi nestaju", rekao je Drljača. "Možda su neki od njih i umrli u procesu nestajanja."

Drljača je kasnije pratio novinara Newsdaya u njegovu obilasku Omarske te je slušao kako je Željko Mejašić, nekadašnji zapovjednik logorskih stražara, recitirao službeno objašnjenje: "26. juna je nestalo struje, i to je trajalo od 23 sata i 47 minuta do 4 sata i 30 minuta slijedećeg jutra." Čehajić je "nestao s još sedmoricom koji su napustili logor u isto vrijeme".

Svi bivši zatvorenici iz Omarske su, bez izuzetka, izjavili da niko nikada nije pobjegao iz logora koji se nalazio na rubu srpskog rudarskog sela. Drljača je imao spreman odgovor na taj prigovor: "Ljudi su uspjeli pobjeći i iz Alcatraza (Alkatraz)."

Čehajić, koji je dobar dio svog života proveo radeći kao profesor u srednjoj školi, nije se bavio politikom sve do 1990. godine kad se odlučio pridružiti novoosnovanoj muslimanskoj Stranci demokratske akcije te se kandidirao na izborima.

"Preklinjala sam ga da se ne priključuje stranci. Rekla sam mu da nacionalne stranke nemaju budućnosti", sjeća se njegova žena Minka,

54, pedijatar i nekadašnji direktor bolnice u Prijedoru, koja danas živi u Zagrebu. Ali Čehajić se nije dao zaustaviti. "Rekao je da će to biti građanska stranka, stranka srednje klase. Rekao nam je: 'Čitav svoj život činio sam sve iz ljubavi prema vama. Ako ti se ovo ne sviđa, ovaj put se ti trebaš žrtvovati'", sjeća se Minka.

Na prvim izborima u postkomunizmu Muslimani, koji čine 44 posto stanovništva Prijedora, kao blok su glasovali za stranku SDA, Srbi, kojih je bilo 42 posto, bili su podijeljeni između Srpske demokratske stranke (SDS), koja je dobila 28 posto glasova, i umjerenije, višenacionalne stranke koja je bila povezana s tadašnjih predsjednikom savezne vlade Antom Markovićem, koja je dobila preostale glasove. Čehajić je postao gradonačelnik, a Milomir Stajić, član SDS-a, postao je njegov zamjenik.

Čehajić se prvi put usprotivio srpskoj vlasti sredinom 1991. kad je Banjalučki korpus JNA, kojim su zapovijedali Srbi, objavio opću mobilizaciju i počeo mobilizirati muškarce za rat protiv Hrvatske, koja se otcijepila od Jugoslavije. "Moj se otac tome snažno usprotivio te je kao pacifista stao na stranu svih Hrvata, Muslimana i Srba koji nisu željeli sudjelovati u tom ratu", sjeća se Amira, 27, koja je poput svoje majke, pedijatar. Čehajićev sin Amir, dvadesetogodišnjak, studira medicinu u Zagrebu.

Čehajićev stav izazvao je simpatije Hrvata, no Srbi mu to nikad nisu zaboravili. U februaru ove godine, nakon što su SAD i zapadna Evropa priznale Hrvatsku, pretežno muslimanska vlada Bosne i Hercegovine održala je referendum o proglašenju nezavisnosti od Jugoslavije. Muslimani i Hrvati, koji zajedno čine 61 posto stanovnika Republike, glasali su za nezavisnost, dok je, međutim, vođa Srba Radovan Karadžić proglasio tzv. nezavisnu srpsku republiku u Bosni.

Uz podršku Srbije u ljudstvu i opremi te goleme zalihe oružja i municije, vojne baze i komandnu strukturu preuzetu od JNA, snage bosanskih Srba su započele vojnu ofanzivu velikih razmjera.

U Prijedoru su snage srpske policije i vojske zauzele skupštinu opštine i policijsku stanicu, smijenivši sve Muslimane. "Mi smo vlast

zauzeli silom", tačno je rekao Drljača. "Mi smo vlast zauzeli oružjem". Bilo mu je posebno drago što može reći da su im se lijevo orijentirani Srbi, oni koji su glasali protiv Srpske demokratske stranke, "sada pridružili".

Drljačina opravdanja za vojni udar idu od onih koja mu koriste do vrlo bizarnih. "Imamo dokaze da su oni isto namjeravali učiniti nama, samo dva dana kasnije", rekao je za Muslimane. "Da je Prijedor pao, to bi se dogodilo i s Banjom Lukom", rekao je Drljača, govoreći o glavnom gradu te pokrajine s dvostruko većim brojem stanovništva. Jedini dokaz koji Srbi navode je popis koji pokazuje da je oko 3.000 Muslimana i Hrvata tog područja nabavilo ručno vatreno oružje za samoodbranu.

Drugi razlog za raspuštanje koalicijske vlade bio je što su Srbi pronašli "dokaz" da su Muslimani planirali "obrezati sve srpske dječake i pobiti sve muško starije od tri godine, a žene u janjičare", pri čemu se misli na srednjovjekovni običaj Turaka da prisiljavaju Srkinje da rađaju djecu, koja bi, kad bi stasala, bila odvođena u vojsku. Kad je od njega zatražen uvid u dokumente, Drljača je rekao da se nalaze negdje drugdje u Bosni.

Još jedan razlog naveo je Srbin Dragan Savanović, novi zamjenik gradonačelnika Prijedora. "Srbi ne mogu dopustiti postojanje vlade u kojoj su manjina. Srbi su na ovom području konstitutivan narod. Nikada neće prihvatiti Izetbegovića za predsjednika." Alija Izetbegović, Musliman, predsjednik je Bosne i Hercegovine.

Čehajić je smetao srpskom videnju političkog reda. Dan nakon vojnog udara nove vlasti su naredile Čehajiću da nastupi na radiju te zatraži od stanovništva da preda oružje Srbima. Umjesto toga, "on je građane pozvao da sačuvaju mir, da se ponašaju dostojanstveno i da pružaju gandijevski otpor ilegalnoj vladi", sjeća se Minka Čehajić.

Čehajić je otpušten sa svog radnog mjesta, ali se mogao slobodno kretati sve dok ga 23. maja u njegovu stanu nije uhapsila srpska policija, optuživši ga za organizaciju napada na srpske vojnike u obližnjem selu Hambarine, koji se dogodio dan prije. Nakon njegova

hapšenja počele su se gomilati i druge tobožnje optužbe. Radio-Prijedor, koji je pod srpskom kontrolom, iznio je optužbu da je Čehajić sin ratnog zločinca, što je Drljača ponovio i za *Newsday*. "U prošlom ratu njegov otac je sudjelovao u ubijanju 6.000 Srba. Nakon rata je pogubljen kao ratni zločinac", tvrdio je Drljača o Čehajićevom ocu. To je omiljena optužba koju Srbi iznose protiv Muslimana, a vjerojatno je njezin osnovni cilj da slijedeće generacije motivira za osvetu.

Čehajićev otac, pekar, bio je tokom okupacije hrvatskih fašista, ustaša, u drugom svjetskom ratu član gradske vlade u Sanskom Mostu. Kratko prije nego što su partizani, komunisti, ušli u grad, on je nestao. Međutim, prema tvrdnjama Minke Čehajić, "ljudi koji su tamo živjeli govorili su da on nikad nije okrvavio ruke. Nikad nije ni za što bio optužen niti suđen." Čehajić je bio petogodišnjak u vrijeme kad je njegov otac nestao.

Drljača je za *Newsday* rekao još i ovo: "Mi raspoložemo iskazima najmanje destoro ljudi, koji tvrde da je Čehajić zagovarao ratnu opciju za muslimanski narod i da je poticao vojne pripreme". Čehajićeva žena je, međutim, ispričala da je njezin muž bio pacifista te da se protivio tome da Muslimani uzmu oružje u ruke, dodavši: "Mi smo bili zjenica njegovog oka. Da je znao za napad, on bi nas prije toga izveo iz Prijedora."

Međutim, ponuđen je i uvjerljiviji razlog za njegovo hapšenje - sama činjenica da se nalazio tamo gdje se nalazio. "Normalno je" nakon vojnog udara uhapsiti političko rukovodstvo, izjavio je Drljača za *Newsday*.

Čehajić je prvo odveden na ispitivanje u policijsku stanicu, a zatim u dva logora koja su Srbi otvorili u industrijskim postrojenjima - Keraterm, tvornicu keramičkih pločica u predgrađu Prijedora, i Omarsku, veliki rudnik željezne rudače. Bio je i u zatvoru u Banjoj Luci iščekujući tužbu od 6. do 20. juna, te mu je bio dodijeljen advokat. Nakon toga je vraćen u Omarsku gdje je bio zatočen pet sedmica, do 26. jula.

Nekoliko drugih muškaraca koji su te kobne noći prozvani zajedno sa Čehajićem, bilo je također politički aktivno ili čak učlanjeno u muslimansku stranku. Većina ih je bila na vodećim položajima u trgovini, medicini ili pravu.

Jedan od sedmorice, Mehmedalija Kapetanović, 48, Čehajićev zet i direktor trgovinskog preduzeća, uhapšen je 19. juna. "Ne mogu vidjeti nikavu jasnu vezu između Mehe i ostalih uhapšenih", za *Newsday* je izjavila njegova supruga Sena. Ona kaže da je jedino što ih može povezivati bogatstvo i društveni ugled: "Čini se da su mučili najuglednije, a obične ljude su jednostavno odmah ubijali."

Osman Mahmuljanin, liječnik internist, star oko 47 godina, također je uhapšen u junu pod optužbom da je pokušao ubiti liječnika, po narodnosti Srbina, određujući mu pogrešno liječenje nakon srčanog udara.

Željko Šikara, ginekolog, uhapšen je sredinom juna i optužen u javnim glasilima kojima upravljaju Srbi da je pri rođenju obesplodivao srpske dječake.

Asaf Kapetanović, Čehajićev rodak, bio je najpoznatiji prijedorski restaurator i jedan od najimućnijih ljudi. On se tek bio oženio i otvorio novi kafić-umjetničku galeriju te u vrijeme hapšenja u junu gradio je novu kuću.

Imena svih koji su prozvani zajedno sa Čehajićem nisu poznata, ali članovi porodice vjeruju da su među njima bili i Esad Mehmedagić, javni tužilac, star 55 godina, i Esad Sadiković, šef odjeljenja za uho, grlo i nos u prijedorskoj bolnici. Sadiković je bio posredno uključen u politiku jer je pisao satiričku političku kolumnu i obližnjem Kozarcu. Međutim, sredinom 1991. godine organizovao je mirovne demonstracije protiv rata u Hrvatskoj, pa su ga Srbi, koji su ga uhapsili, prema tvrdnjama Sene Kapetanović, optužili da je bio "lažni mirovni aktivista".

Čini se da su Srbi koji danas upravljaju Prijedorom ravnodušni prema sudbini čovjeka koga su smijenili s mjesta gradonačelnika. Na pitanje što se dogodilo s njegovim prethodnikom, Stašić je

odgovorio: "Ne znam. Pobjegao je." Kasnije je dodao: "Ja bih više volio da je u zatvoru kako bismo ga sutra mogli izvesti na sud, pošteno osuditi ili ga osloboditi".

Milan Kovačević, gradonačelnik, šalio se da "čak postoji mogućnost da će nam se javiti iz Pariza. Ili možemo otići u drugu krajnost i smatrati da je među mrtvima. Niko to ne može reći. Veća je vjerovatnost da će se telefonom javiti iz Pariza ili Londona, nego da ćete vi ekshumirati njegovo tijelo."

Suočen s tvrdnjama očevidaca da su vidjeli njegovo tijelo, Drljača to nije pokušao opovrgnuti: "Oni imaju svoju verziju događaja. Mi imamo svoju. Vaše je neosporivo pravo da odaberete jednu od njih."

Od 59 imena koja se nalaze na popisu Amire Čehajić, srpske vlasti Newsdayu su potvrdile da je njih 13 "pobjeglo" ili "umrlo u procesu nestajanja".

Ni jedan očevidac nije im u lice rekao da je njihov otac i muž mrtav, tako da se žene iz Čehajićeve porodice, obje inteligentne i pune samopouzdanja, grčevito nadaju da je još uvijek živ. Njegova supruga nastavlja se nadati da je odveden na neko drugo mjesto, tješeći se slučajem jedne prijateljice Hrvatice, čiji je muž, predsjednik prijedorskog suda, prozvan u Omarskoj i prebačen u drugi logor.

"Mi znamo da su svi drugi koji su 'nestali' mrtvi", kaže Čehajićeva kćer. "Ubijeni su u samom logoru. Ljudi su vidjeli njihove leševe."

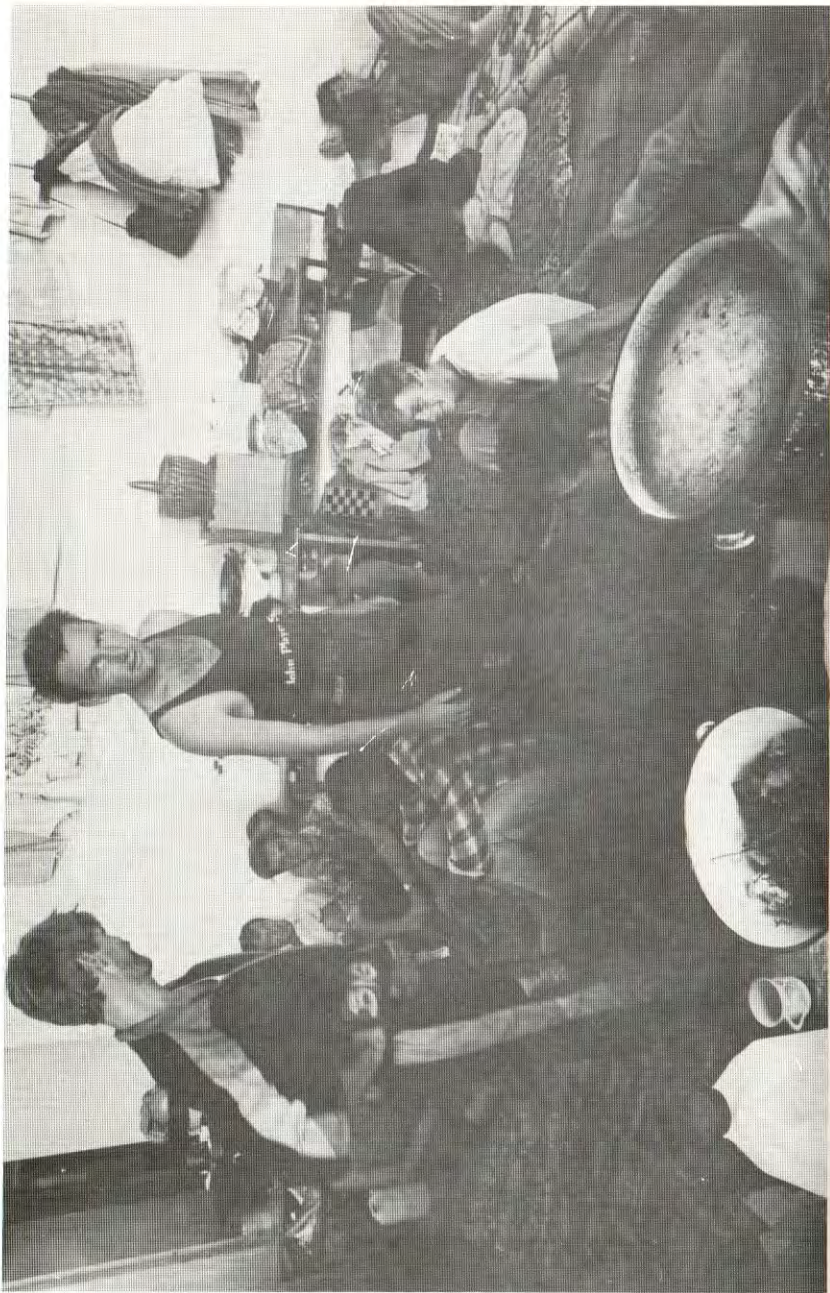
Srpske vlasti zatvorile su logor Omarsku nekoliko dana nakon što je Newsday prvi izvijestio o masovnim zločinima koji se tamo događaju. Preživjele zatvorenike su prebacili u Trnopolje, koje Srbi nazivaju tranzitnim logorom, i na Manjaču, koju nazivaju logorom za ratne zarobljenike.

Nekoliko dana nakon što su zatvorenici stigli u Trnopolje, žena srednjih godina, odjevena u staru odjeću i zagrnuta šalom, ukrcala se na jedan od rijetkih vozova koji iz Prijedora voze u Trnopolje. Bila je to Minka Čehajić. Sat i pol je ondje razgovarala sa zatvorenicima koji su njezinog muža vidjeli u Omarskoj, ali oni joj nisu mogli reći

Tuzla, avgusta 1992. Izbjeglice u Tuzli. (Copyright Andree Kaiser / G.A.F.F.)

Bosna, septembra 1992. Logor Trnopolje kod Prijedora. Logor se nalazi na terenu i na prostorima oko jedne škole. Ovdje unutrašnjost jednog razreda. (Copyright Boris Geilert / G.A.F.F.)

Bosna, Sarajevo, avgusta 1993. Uprkos zagađenosti vode, ljudi se iz Miljacke snabdijevaju pitkom vodom. (Copyright Andree Kaiser/G.A.F.F.)

Bosna, septembra 1992. Razrušena džamija u muslimanskom dijelu Prijedora. (Copyright Boris Geilert / G.A.F.F.)

Zarobljenički logor Batković u okupiranoj Bosni. (Copyright Andree Kaiser / G.A.F.F.)

Bosna, Batković (blizu Bijeljine), januara 1993. Jedan od internacijskih logora koje su Srbi uspostavili i u kojima se nalazi 1.100 muslimanskih i hrvatskih civila. (Copyright Andree Kaiser / G.A.F.F.)

Sarajevo, aprila 1993. Očajna majka na putu u bolnicu, njenog sina je u igri pogodio srpski snajperista. (Copyright Andree Kaiser/G.A.F.F.)

Sarajevo, aprila 1993. Jedna majka tuguje za svojim tromjesečnim djetetom, a koje je prijevremeno rođeno i u bolnici nije moglo biti zbrinuto, pošto u to vrijeme nije bilo struje. (Copyright Andree Kaiser/G.A.F.F.)

ništa precizno o njegovoj sudbini. Vratila se kući pješice, hodajući 12 kilometara i skrivajući kišobranomn lice od srpskih stražara.

Malo prije nego što je pobjegla iz Prijedora, Minka Čehajić je od novooslobođenog zatvorenika primila pismo koje joj je njezin muž napisao početkom juna. To je snažan i osoban dokument u kojem je on izrazio ljubav za svoju porodicu, nadu da će biti oslobođen te zahvalnost za cigarete koje mu je donio jedan prijatelj. "Reci mu da ću mu zauvijek biti zahvalan", piše Čehajić. "Da nije bilo toga, mislio bih da sam potpuno sam na ovom svijetu."

U pismu moli svoju ženu da mu pronade novog advokata te da mu pošalje još cigareta, čisto rublje, pribor za brijanje, trenerku i kafu.

Pismo je stiglo više sedmica nakon što je Čehajić posljednji put bio viđen živ. Uprkos svim pokazateljima koji govore suprotno, njegove supruga i kćer nadaju se da je on još uvijek živ. Žele da ljaga bude skinuta s njegovog imena.

"Željela bih da moj otac doživi dan kad će istina izaći navidjelo", kaže Amira. "On je nepravедno optužen. Ali ne bih željela da doživi da se dozna samo istina o njemu, već čitava istina, jer bilo je osuđeno toliko mnogo nodužnih ljudi."

"ČUO SAM STRAŠNE STVARI"

Pismo Muhameda Čehajića, napisano 9. juna 1992.

Moja draga Minka,

Pišem ti ovo pismo iako nisam siguran da ćeš ga primiti. Uprkos tome, osjećam neodoljivu potrebu da s tobom razgovaram na ovaj način. Od onog 23. maja kad su me odveli iz naše kuće, ja živim u jednom drugom svijetu. Čini mi se da je sve što mi se događa ružan san, noćna mora. I jednostavno ne mogu razumjeti, draga Minka, Amira i sine moj, da je nešto tako moguće.

Vi znate koliko vas ja sve volim, i zbog te ljubavi nisam nikad ništa

učinio niti bih mogao išta učiniti što bi vam moglo nanijeti bol. Znam da vi znate da ono za što me optužuju sa mnom ne može imati nikakve veze. Stalno se pitam koga sam mogao toliko uvrijediti da sada moram prolaziti kroz sve ovo.

Međutim, ja vjerujem u pravdu i istinu i siguran sam da će se sve to razjasniti.

Inače, stalno mislim na vas, na vaša lica koja su mi uvijek pred očima. Moram priznati da mi ponekad suze poteku kad mi se Amirovo lice (njegov sin) pojavi pred očima.

Znam koliko će mu sve ovo biti teško jer znam koliko me voli. Posebno te molim, Minka, da ga, ako s njim uspiješ stupiti u vezu, pokušaš utješiti.

Vrijeme prolazi strašno sporo i jedva čekam kad ću opet biti s tobom. I ti ćeš mi biti dovoljna na čitavom ovom svijetu. Bio bih najsretniji kad bismo zajedno mogli otići nekamo gdje nema nikoga.

Draga Minka, strašno sam zabrinut za Sejdu, Nasu, Bihu i druge. Čuo sam da su im se dogodile strašne stvari pa te molim da me obavijestiš o tome šta im se dogodilo. Mustafa S. mi je donio cigarete, rublje i neke potrepštine. Reci mu da ću mu zauvijek biti zahvalan.

Da nije bilo toga, mislio bih da sam potpuno sam na čitavom svijetu. Stalno se pitam gdje su sad svi ti moji dobri prijatelji. Ali neka bude tako. Kako je moj Beno? Pita li za svog djeda? Strašno mi nedostaje. Danas je osamnaesti dan otkako su mi oduzeli slobodu. Ali, čini mi se da je prošla čitava vječnost.

Ne znam tačno koliko su me puta već ispitivali, a sada istragu vodi sudac Živko Dragosavljević. Zatražio sam i od advokata Barete da bude prisutan pri ispitivanju, a tebe molim da angažiraš Šefika P. ili Emira Kulenovića, koji god to želi. Ne znam koliko će me još dugo ovdje držati.

Ako možeš, molim te, kupi mi cigarete, sapun, pastu za zube, dva do tri para gaća i potkošulja, trenerku, pribor i kremu za brijanje. Nemoj mi slati nikakvu hranu jer ionako ne mogu jesti. Ako imaš,

molim te, pošalji mi malo kafe. Reci Amiru da ostane kod Orhana i, ako Bog da pa se sve ovo smiri, tad mu se ti pridruži. Reci mu da samo nastavi učiti i reci mu po stoti put da ga njega otac voli više nego što on voli samog sebe.

Ja o sebi više i ne razmišljam, ali on mora biti pošten i častan čovjek. Meni je neshvatljivo da nam se sve ovo događa. Zar je život toliko nepredvidiv i okrutan? Sjećam se kako smo se u ovo doba prošle godine radovali gradnji kuće, a sad pogledaj gdje smo. Osjećam se kao da nikad nisam ni živio.

Pokušavam se protiv toga boriti prisjećajući se svega lijepog što sam proživio s tobom i djecom i svima koje volim.

To je sve zasad, više nemam snage pisati.

Pozdravi sve koji za me pitaju, a tebe i djecu jako, jako voli.

MUHAMED

IZDAJA NA PLANINSKOM PUTU

Srpski vojnici pljačkaju, siluju i zastrašuju hiljade Muslimana u bijegu

Planina Vlašić, Bosna i Hercegovina, 20. novembra 1992.

Uzak put urezan u planinsku liticu zatrpan je koferima, igračkama i odjećom nabacanom na hrpu višu od jednog metra, posljednji ostaci jednog naroda u bijegu. U provaliji podno planine često se mogu vidjeti razbacani leševi. Uz veći dio puta koji ide uza sam rub provalije nema ograde, nema nikakve zaštite. Tokom posljednja četiri mjeseca srpska vojska Bosne je niz taj nesiguran put stjerala oko 40.000 muslimanskih i hrvatskih civila, oružjem ih tjerajući u još uvijek slobodne dijelove srednje Bosne.

Svaki desetak metara uzduž tri i po kilometra dugog koridora, srpski vojnici u grupama od po pet ili šest, prema navodima očevidaca, pucaju iz svojih automatskih pušaka u zrak i vitlaju noževima dok pljačkaju i siluju prestravljene izbjeglice. U općoj gužvi, obično u mraku, muškarci, žene i djeca često sve ostavljaju, čak i lične dokumente.

"Pljačkali su ljude, uzimali im njihovo zlato, njihov novac, njihov nakit, sve vrijedno. Trgali su odjeću s muškaraca. Ja sam bio go kao od majke rođen", priča Skija, 36, iz Kotor-Varoši, koji se niz planinu spustio 17. oktobra.

Skija, koji je tražio da ga se imenuje samo nadimkom, kaže da je vido kad su srpski vojnici ubili dva čovjeka te ih potom sunovratili u ponor. Lokalne vlasti u obližnjem Travniku izjavile su da je na takav način ubijeno barem 40 izbjeglica. Liječnici iz travničke bolnice potvrdili su te dvije smrti, dodavši da su primili još jednog muškarca koji je imao ozbiljne ozljede nanesene nožem. U konvoju koji je stigao 17. oktobra jedna je žena na ničijoj zemlji rodila dijete.

"Ljudi koji su putem stvarali teškoće bili su izvan bilo čije kontrole", izjavio je Beat Schweitzer, glavni izaslanik Crvenog križa u Banjoj Luci, koji je pratio konvoj do Travnika. To je bio prvi konvoj koji je nadgledao Međunarodni Crveni križ.

Muslimani i Hrvati koji su bježali pred etničkim čišćenjem u sjevernoj Bosni opisuju put niz planinu Vlašić kao užas na kraju svih užasa, ali isto tako, misle da je to bila njihova posljednja šansa da prežive. Otkako je Hrvatska, prvi susjed Bosne i Hercegovine, zatvorila svoje granice jer su ostale države odbile podijeliti teret izbjeglica, to je bio jedini put kojim se moglo bježati.

Jučer navečer nije se moglo doći do vode bosanskih Srba Radovana Karadžića kako bi se od njega zatražio komentar nedavnih događaja, ali on je, inače, u prošlosti, negirao sve tvrdnje o masakrima, silovanjima ili čak zatvaranju muslimanskih i hrvatskih civila od srpskih snaga koje ih nastoje protjerati s područja koja smatraju svojim. Srpski vojni zapovjednik na vrhu Vlašića, odbivši otkriti svoje ime, izjavio je za Newsday: "Sve što mi ovdje činimo je s ciljem osiguravanja zaštite. Mi s ljudima postupamo na najhumaniji mogući način".

Bosanski predstavnici u Travniku kažu da se niz planinu uspjelo spustiti oko 40.000 izbjeglica. Postoji mnogo vijesti o masovnim grobnicama na sjevernoj strani Vlašića, gdje su dovoženi autobusi puni muškaraca, vojnih obveznika, koji su navodno tu pobijeni.

Nekoliko puta sedmično mršav, snažan muškarac po imenu Zvonko Bajo vozi se uz Vlašić. Bajo, Hrvat, predsjednik je travničke komisije za razmjenu ratnih zarobljenika i obično je prvi predstavnik grada koji pozdravlja prognanike, koji često dolaze bosni, nenajavljeni, praćeni pucnjavom. On isto tako odlazi na razgovore s vojnim službenicima bosanskih Srba koji nadgledaju dotok izbjeglica.

Prošle sedmice, kad je organizovana nakon početka rata u aprilu prva razmjena civila, Bajo je dobio dopuštenje srpske strane da mu se na putu do vrha pridruže Newsdayev novinar i fotograf. Kroz

prozor svog skromnog zelenog auta izvjesio je zastavu s crvenim križem, koju je njegova supruga napravila od grane.

Kratko vrijeme prije toga, na preliminarnom sastanku na visoravni visokoj 2.000 metara, Bajo je rekao da su mu Srbi prijetili, tvrdeći da nije doveo sve Srbe s njihovog spiska. "Nisu doveli nikog od onih koje su obećali", rekao je Newsdayu Bogdan Ristić, Bajin sagovornik na srpskoj strani. Došlo je do djelimične razmjene, a pri silasku su Srbi počeli pucati po metama u dolini. Bajo se spuštao niz planinu s ugašenim svjetlima. "To se često događa", rekao je.

Jezovita tišina lebdjela je nad visoravni. Na tom se mjestu iskrcavaju izbjeglice s nešto malo stvari iz pomno pretresenih autobusa, na koje se ponekad i pucalo, a koji su dio konvoja što su ih negdje u sjevernoj Bosni organizirale srpske vlasti. Obično su putem u više navrata bili napadnuti i opljačkani. Izbjeglice kažu da je visoravan mjesto odigravanja završne noćne more, spuštanja niz put pun krivina.

Jedinu građevinu, skijašku kućicu, požderala je vatra, a srpski oficiri, koji su djelovali iz male prikolice, brzo su primijetili prve zapadne novinare koji su ih došli posjetiti. "Recite svojim čitaocima da Srbi žele civiliziran svijet", rekao je kratko podšišan, sjedokosi oficir, koji je odbio reći svoje ime. Govorio je srpski i održao je američkom novinaru dug govor zbog njegovog nedovoljnog znanja jezika.

Dok je govorio o čovjekoljubivom odnosu prema izbjeglicama koje prelaze preko njegovog područja, šest ili sedam muškaraca u kaki uniformama bez ikakvih oznaka tiho se približilo preko humke prekrivene travom. Ne izustivši niti jednu riječ, okružili su posjetioce igrajući se vidno noževima na blijednom svjetlu kasnog popodneva. To su bili, kako nam je Bajo kasnije potvrdio, "lešinari", oni koji "kradu, siluju i ubijaju" prognanike koji bježe u sigurnost. "Svuku im odjeću, izbodu ih noževima i bace u ponor", ispričao je Bajo. Ali ovaj put su, ponašajući se prema uputama srpskog oficira, samo stajali i promatrali dok se razgovor bližio kraju.

Pastir, Hrvat, koji čuva svoje stado u blizini puta kojim prolaze prognani, ispričao je da ponekad čuje stare ljude kako zapomažu nakon što su bačeni niz planinu. "Vidio sam roditelje kako pristižu noseći na rukama mrtvu djecu. Vidio sam starce koje su dovozili u tačkama. U zadnjem konvoju su krali kožnate jakne. Ko bi se suprostavio, bio bi izbođen nožem", ispričao nam je pastir, koji nas je zamolio da ne objavimo njegovo ime. Iz jednog konvoja, koji je dolazio iz grada Ključa, grupa Hrvata je na vrhu bila zadržana čitavu noć. "Žene su stigle sve u suzama. Izvukli su ih iz autobusa i skinuli dogola. Lijepe su bile odvedene. Niko nije vidio kuda su otišle. Moglo se samo čuti njihovo vrištanje", ispričao je pastir.

Odnos prema izbjeglicama je različit. Prema izjavi jedne putnice, konvoj od 11 autobusa, koji je pun civila 3. novembra došao iz okolice Kotor-Varoši, bio je opljačkan, ali niko nije bio zlostavljan. "Kad smo izašli iz autobusa, počeli su nas pljačkati. Ako bi primijetili kožnu jaknu, uzeli bi je. Pregledali su svu našu prtljagu", rekla je žena, 24, koja se predstavila nadimkom Biba. Ona je, poput drugih mladih žena, iako sama nema djece, nosila trogodišnje dijete na ledima, nastojeći lukavstvom izbjeći zlostavljanje.

"Idite, tako da vas vaši ljudi mogu pobiti", sjeća se da su im naređivali srpski vojnici na vrhu puta. Ona kaže da su malo niže od njih zahtijevali da predaju sve vrijedne stvari, prijeteci im da će ih ubiti: "Budući da nisam imala nimalo novca, natjerali su me da skinem vjenčani prsten". Biba je bila svjedok jednog napada, kad je srpski vojnici niz stijenu gurnuo vodu grupe, 45 godina starog muškarca, koji je ostao živ nakon pada s visine od petnaestak metara.

O načinima zastrašivanja pri "etničkom čišćenju", koji navode stanovnike Bosne da se izlažu opasnostima Vlačića, mnogo se izvještavalo. Manje su poznate birokratske zapreke koje im postavljaju srpske vlasti prije nego što im dopuste da odu.

"U Banjoj Luci sada morate nabaviti 12 različitih potvrda ako želite izaći iz grada. Svoju imovinu morate prepisati državi. Morate čak nabaviti potvrdu iz knjižnice da ne dugujete nikakve knjige", priča Sead Sarić, šef bosanskog muslimanskog ureda u Travniku, koji

skuplja podatke o ratnim zločinima. Vlasti tada prikupe do 200 dolara za prevoz do visoravni na vrhu Vlašića, gdje su prognanici često ostavljani da satima sjede u autobusu ili su opljačkani pod prijetnjom oružjem.

Skija, u čijem je konvoju bilo 1.800 ljudi, kaže da je on bio u jednom od četiri autobusa puna muškaraca koje su pripadnici paravojne jedinice odvojili od konvoja što je išao iz Kotor-Varoši s očitom nakanom da ih pobiju. Nakon što stu autobusi prešli nekoliko kilometara, policija bosanskih Srba je spasila muškarce i pustila konvoj da nastavi put. "Došlo je do sukoba, i lokalni četnici su počeli pucati po autobusima", priča Skija, spominjući srpske rojalističke snage iz drugog svjetskog rata čiji su sljedbenici pripadnici brojnih paravojskih jedinica. Ponovno u punom sastavu, putnici konvoja su proveli noć na Babanovcu, nekad poznatom mjestu održavanja Evropskog prvenstva u skijaškim skokovima. Tokom noći srpski čuvari dopustili su pripadnicima paravojskih jedinica da uđu u autobuse i opljačkaju putnike.

"Uzeli su sve što su mogli", priča Skija. "U nekim su autobusima prikupili i po 5.000-6.000 njemačkih maraka". U 8 sati ujutro stigli su do visoravni na vrhu Vlašića te su se počeli pješice spuštati. "Razbojnici su čekali na nas", priča on. "Ponovno su nas opljačkali. Tražili su naše putne torbe. Oteli su nam jakne, cipele i čarape. Nasreću, tog je dana bilo toplo."

Skija, koji je bio intervjuiran u zeničkom uredu Bosanske državne komisije za ratne zločine, rekao je da je prvo ubistvo kojem je bio svjedok bilo nad muškarcem starim oko 60 godina: "Nije uza se imao novca, pa je zbog toga četnik povukao obarač i u njega sasuo 15-20 metaka." Skija kaže da je taj vojnik nožem udario još jednog čovjeka, približno istih godina, kako se čini, zbog toga što nije dovoljno brzo poslušao naredenje da stane u vrstu uz strmu stijenu, kako bi bio opljačkan.

Prognanici su nastavili put preko bosanskih linija, ali je nekoliko muškaraca, koji su bili među hrvatskim borcima iz okolice Kotor-

Varoši, uzelo pravdu u svoje ruke te izvršilo kaznu za ono čemu su malo prije toga prisustvovali.

"Vratili su se natrag, nenaoružani, i gurnuli četnika niz liticu", ispričao je Skija.

POTPUNO NEUTRALNI

*"Vjerovatno stižemo prekasno.
Mislím da svi stižu prekasno".*

Travnik, Bosna i Hercegovina, 22. novembra 1992.

Objašnjavajući naredjenja koja su primili - da ne čine ništa osim da osiguravaju konvoje humanitarne pomoći - pripadnici britanskih jedinica UN-a trgnuli su se kad su srpske artiljerijske granate, promašivši munaru, eksplodirale u povijesnom središtu grada.

Sa svojim nekoliko puta nadmoćnijim naoružanjem, bosanski Srbi nalaze se na dobrim položajima koji im omogućuju da osvoje ili unište ovaj grad, koji predstavlja dragulj arhitekture, ulazna vrata u srednju Bosnu i dom više od 40.000 stanovnika i prognanika. Izvještaji britanske obavještajne službe pokazuju da će Srbi, koji su prošle sedmice obustavili napad na Travnik, "pokušati završiti" s Bosnom prije nego što dođe do smjene u SAD i novoizabrani predsjednik Bill Clinton počne razmatrati mogućnost promjene politike.

Grupa od 880 muškaraca u britanskom bataljonu upravo je završila svoju službu u Vitezu, samo 15 kilometara južno odavde.

Njihova je zadaća, kako je to odredilo Vijeće sigurnosti UN-a, da štite kamione, a ne ljude. Ako bi Srbi zauzeli Travnik i nastavili prema Vitezu i glavnom gradu Sarajevu, te na taj način preuzeli kontrolu nad glavnim putem za snabdijevanje koji od jadranske obale vodi do unutrašnjosti Bosne, borbene bi linije prošle tačno preko njih.

"Mi smo potpuno neutralni", izjavio je kapetan Lee Smart (Li Smart), britanski glasnogovornik u novoj bazi zaštitnih snaga UN-a u Vitezu. "Ako bi borbe stigle do nas, prema naredjenjima koja smo dosad primili, mi se ni s kim ne bismo mogli boriti". Izuzetak je samoodbrana. "U slučaju napada, smijemo se braniti", kaže Smart.

Za strane dobrotvorne organizacije, način korištenja britanskih i drugih snaga koje su pod kontrolom UN-a, predstavljaju još jedan slučaj neodgovarajućeg humanitarnog "pomaganja", koje ne utiče na sam rat. Oni kažu da se Bosna može smrznuti i umrijeti od gladi usprkos logističkoj podršci koju pružaju zapadne trupe.

"Vjerojatno smo stigli prekasno", rekao je Yves Mauron (Iv Muron), predstavnik Međunarodnog Crvenog križa u obližnjoj Zenici. "Mislím, da svi stižu prekasno. To je značajka ovog rata."

U Travniku, smještenom u uskoj dolini i izloženom neobranjivom napadu Srba koji su zauzeli položaje visoko iznad grada, vlada fatalističko raspoloženje. Iz toga su grada turski veziri vladali Bosnom od 1699. do 1851. godine, a nobelovac Ivo Andrić ovdje je rođen. Moguće je da su njegovi dani, kao većinskog muslimanskog grada, odbrojani.

Zbog razdora između slabo naoružanih muslimanskih snaga, koje se trude sačuvati jedinstvenu bosansku državu, i bolje naoružanih Hrvata katolika, koji se zalažu za podjelu, moćna vojska pravoslavnih Srba prošle sedmice je napredovala sve do Turbeta, pregrada koje se nalazi 6 kilometara sjeverno od središta grada.

U intervjuu vođenom početkom ovog mjeseca u njegovom štabu u Turbetu, lokalni muslimanski komandant izrazio je samo očajničku nadu. "Srbi imaju tenkove i artiljeriju, a mi se borimo lovačkim puškama. Sve što imamo su naše ruke i naša srca", rekao je Sulejman Reko. Hrvatske snage u posljednja četiri mjeseca odbijale su ih snabdijevati vojnim materijalom, dodao je on, pa je za Muslimane jedini način da dođu do oružja bila privatna trgovina. Prema procjenama britanske obavještajne službe, Hrvati sedmicama ne učestvuju u borbama.

Posljednjih dana Hrvati su promijenili stav, te su poslali pojačanje u Turbe i postavili kontrolne tačke na južnom kraju doline kako bi spriječili bježanje boraca. Međutim, strani promatrači kažu da su napetosti između Muslimana i Hrvata samo potisnute pod površinu te da mogu ponovno izbiti.

Prošlog mjeseca bosanski Hrvati napali su Muslimane u obližnjem Novom Travniku i u borbi je stradalo 20 ljudi, a čitav trgovački dio grada i nekoliko stambenih zgrada potpuno su uništeni. U Prozoru, koji se nalazi nešto zapadnije, a u kojem Hrvati čine većinsko stanovništvo, hrvatske snage poslale su tenkove i uništile muslimanski poslovni dio grada. Ekstremni hrvatski nacionalisti promijenili su ime štaba vojne policije u "Dom ustaša", podsjećajući na snage povezane s nacistima u drugom svjetskom ratu. Dok su bjesnele borbe između Hrvata i Muslimana, Srbi su bili u proboju zauzevši uporište Jajce, sjeverozapadno od Travnika, i prisilivši 45.000 ljudi na bijeg.

Radnici stranih humanitarnih organizacija rekli su da vjeruju kako su Hrvati odlučili učvrstiti svoje položaje u Travniku, u kojem Muslimani čine 45, a Hrvati 37 posto stanovništva, s ciljem da, ako to Srbi dopuste, kasnije preuzmu kontrolu nad gradom i istjeraju muslimansko stanovništvo.

Ivan Šarić, glasnogovornik HVO-a, opovrgnuo je postojanje takvih namjera. "Muslimani i Hrvati zajedno brane grad", izjavio je. "Ovdje nije bilo sukoba. Mi ćemo grad braniti najbolje što umijemo".

Napetost u Travniku je opipljiva. "U ovom su gradu hrvatski dužnosnici odgovorni Bobanu, a Muslimani su odgovorni Sarajevu", rekao je Davor Šop, lokalni hrvatski novinar. Spomenuo je Matu Bobana, koji je na čelu samoproglašene autonomne bosanske hrvatske države. "Ovo sve nastavlja funkcionirati zato što se predstavnici obiju strana poznaju od djetinjstva te pokušavaju dogovoriti praktična rješenja."

Travnik ne predstavlja samo ključno sjeverno uporište opkoljene bosanske vlade i ulazna vrata u Sarajevo, koje se nalazi osamdeset kilometara jugoistočno, već je i prvo sigurno utočište za Muslimane i Hrvate koji bježe pred terorom srpskog "etničkog čišćenja", kojemu je cilj istjerati sve druge nacionalnosti iz sjeverne Bosne.

Oko 18.000 izbjeglica koji su preživjeli napade i pljačke srpskih paravojnih jedinica, te se pješice spustili niz opasan Vlačić, ispunilo

je sve škole, sportske dvorane, vrtiće, kasarne i privatne kuće u Travniku. Sada je i Travnik, koji ima otprilike isto toliko svojih stanovnika, također bez osnovnih sredstava za život.

"Iskoristili smo sve naše zalihe, naš novac, benzin, hranu i zajedničke rezerve", rekao je Mustafa Hočkić, Musliman, član gradske vlade. "Sad su i sami naši građani siromašni kao izbjeglice. Naši liječnici i učitelji moraju jesti u javnoj kuhinji. Mi sad moramo organizirati pomoć za naše stanovništvo."

Ako Srbi zauzmu Turbe, čak i nesiguran put niz Vlačić može biti zatvoren. A strani humanitarni radnici u području Banje Luke, gdje se "etničko čišćenje" nastavlja punom parom, kažu da ne znaju, u tom slučaju, kako će ljudi bježati. Susjedna Hrvatska i većina evropskih zemalja zatvorile su svoje granice za bosanske izbjeglice.

Dok preko dana vlada borbeno zatišje, djeca se igraju rata na groblju iznad grada. Noću zaprežna kola odlaze u obližnja sela gdje seljaci sakupljaju svoju imovinu i bježe prije početka očekivanog srpskog prodora.

U Travniku nema grijanja. Kao službeni razlog navodi se da je srpska artiljerija oštetila toplanu te da nema uglja. U stvari, kako to navode naši izvori, grad nije stavio u pogon toplanu kako Srbima ne bi ponudio još jednu metu. Kad bi toplana bila uništena, grad bi iduće zime doslovce ostao bez stanovnika.

Međutim, britanske jedinice imaju svezane ruke. "Naš je mandat da štitimo konvoje UN-a s hranom i da idemo svuda gdje oni žele. Mi nismo u položaju da se možemo uplitati u išta drugo", rekao je Smart.

Čini se da je jedina nada za spasavanje grada brza akcija Vijeća sigurnosti UN-a kao odgovor na austrijski prijedlog da se iskoristi vojna sila za stvaranje sigurnih područja u Travniku i četiri druga bosanska grada - Sarajevu, Goraždu, Tuzli i Bihaću. Austrijski plan, osmišljen po uzoru na sigurna utočišta koja su SAD i V. Britanija osigurale za Kurde u Iraku nakon zaljevskog rata, ima za cilj zaustavljanje rijeke izbjeglica koja će se pokrenuti ako Srbi nastave sa osvajanjem Bosne.

Za to bi bile potrebne mnogo veće vojne snage od 20.000 vojnika UN-a, koliko ih trenutno nalazi u Bosni, te bi, kako je to rekao jedan austrijski funkcioner, to potihoo prerاسlo u vojnu intervenciju.

"Mi smo uvjereni da do ovog rata, da su prije godinu dana bile poduzete ograničene vojne akcije, uopće ne bi došlo", izjavio je funkcioner, pod uvjetom da ostane anoniman. "Mi smo također uvjereni da ćemo svi naposljetku biti uvučeni u taj rat, uz mnogo veće gubitke, uz mnogo veća stradanja ljudi i mnogo veća razaranja."

Taj funkcioner je izjavio kako se čini da se SAD, koje nemaju svoje jedinice u Bosni, zalažu za taj plan, dok je Francuska, s 4.000 svojih vojnika u Bosni, dala provizornu podršku, a Britanija izrazila veliku suzdržanost jer smatra da bi to moglo ugroziti 2.600 njezinih vojnika.

Viši službenik UNHCR-a je izjavio da je zamisao o sigurnim zonama "vrlo privlačna", ali da bi njezino provođenje zahtijevalo velik vojni angažman, za koji on sumnja da će se odlučiti svjetske vode. Službenik, koji je zatražio da ostane anoniman, rekao je da bi takav pristup predstavljao "još jedno humanitarno rješenje za problem koji nije humanitaran. To je još jedan slučaj bavljenja posljedicama, a ne uzrocima. Ne treba tražiti humanitarna rješenja. Treba tražiti stvarna rješenja".

PUT SE POKAZAO SMRTONOSNIM

*Muslimanski seljaci prkose Srbima,
ali samo nekolicina preživljava putovanje*

Travnik, Bosna i Hercegovina, 27. novembra 1992.

Nakon dugog puta kroz krševitu divljinu, 9. novembra legendarni borci iz Večića probili su se u ovaj opkoljeni bosanski grad gdje su prebrojavali gubitke. Nihova je jedinica prije sedmicu dana krenula iz muslimanskog sela u sjevernoj Bosni s više od 600 ljudi, ali uspjelo ih se probiti samo 115. Pet mjeseci su oko svog sela u blizini Kotor-Varoši odbijali srpske napade iz rovova, koji su, kažu, dio sistema teritorijalne odbrane, i nekad su se protezali 40 kilometara dolinom rijeke Vrbanje. "Stvorili smo im velike teškoće", rekao je dvadesetosmogodišnji komandant branitelja, "ali mi smo samo kap u moru".

Iscrpljenih zaliha, napušteni od svojih hrvatskih saveznika, suočeni sa srpskim ultimatumom da se predaju ili gledaju kako će selo biti uništeno, odabrali su put prkosa. Odlučili su da sa svojim oružjem pokušaju prebjeći na područje koje kontrolira bosanska vlada, koristeći pokrajnji put za snabdijevanje, preko planina, ponora i šuma, za koji su mislili da ga samo oni poznaju.

Međutim, Srbi su im postavili zasjedu na tri mjesta duž puta dugog 90 kilometara. A dok su borci bili na putu, Srbi su zauzeli područje u blizini Jajca koje je dotad kontrolisala bosanska vlast, a do kojeg su oni željeli doći. Kad su konačno stigli u Travnik, izračunali su da je oko 400 ljudi - 300 boraca i većina od stotinu žena i djece - putem bila ubijena, zarobljena ili je nestala. Međunarodni Crveni križ je rekao da su uspjeli pronaći samo stotinjak preživjelih.

"Morali smo hodati po leševima. Morali smo ostaviti ranjenike", rekao je zapovjednik, koji je zbog vlastite sigurnosti zamolio da bude

spomenut samo nadimkom Aga. "Znali smo da nikad nećemo izaći ako ostanemo tamo. Bilo je vrlo teško tako što odlučiti, ali mrtve smo morali ostaviti gdje su bili."

Borci iz Večića mogu poslužiti kao primjer tragedije bosansko-muslimanskog otpora - siromašni i gladni, ali spremni na borbu, iako ni sami nisu sigurni za što se bore. "Kad vidite način na koji svijet reagira, počnete se pitati želi li svijet možda da mi budemo uništeni?" - kaže Aga. "Zašto ne ukinu embargo na uvoz oružja? Mi smo se puškama borili protiv tenkova. Da smo imali jednu desetinu onog što su imali Srbi, mogli smo ostati."

Večići, mjesto od samo 1.150 stanovnika, postalo je posljednje veće oružano uporište u sjevernoj Bosni zahvaljujući geografskom hiru, jer je smješteno u klancu koji ga štiti od bombardiranja iz zraka. "Vojska republike srpske je protiv sela upotrijebila čitav svoj silni arsenal. Iz tenkova su gađali ljudske mete, čak i našu stoku" - sjeća se Zuhdija Bećula, 19, jedan od branilaca Večića koji se uspio probiti do Travnika. Borci kažu da je barem 85 mještana ubijeno u napadu, ali da su i oni nanijeli velike gubitke Srbima, koji su u dva navrata, kad su na selo poslali pješadiju imali najmanje 500 poginulih i ranjenih.

Međutim, u oktobru su Srbija i Hrvatska počele se sporazumijevati o smanjivanju sukoba, pa nekoliko hrvatskih sela koja su se borila oko Večića polaže oružje. Praćeni od Međunarodnog Crvenog križa, hrvatski borci putovali su do Travnika niz nesiguran put po Vlašiću gdje su bili napadnuti i opljačkani, a najmanje dvoje ljudi je ubijeno. Muškarci iz Večića bili su sigurni da oni, kao Muslimani, nikad ne bi preživjeli takav konvoj. "Znali smo što nas čeka. Bolje je poginuti u borbi nego biti mučen", rekao je Aga. "Rekli smo da smo mi borci i da ćemo ići svojim putem."

Crveni križ je posredovao u postizanju dogovora 28. oktobra, prema kojem su se Srbi saglasili da će prebaciti žene i djecu iz Večića u Travnik. Prognanici su rekli da su svi stigli živi i zdravi, jedino su im ukradene sve vrijedne stvari.

Borci su krenuli na put 2. novembra, nakon što su zaklali svoju stoku kako bi imali hrane i iskoristili preostalo brašno da ispeku kruh. Put je otpočetak bio osuđen na propast. Sestre, žene i djeca - ukupno njih 118 - ustrajali su na tome da prate 500 boraca. "To je otežalo naše kretanje i borbenu moć", rekao je Aga. Žene su se bojale da će, pridruže li se konvoju, biti silovane kao što se to događalo ranije. "U avgustu, kaže Aga, "ni jedna jedina djevojka između 14 i 30 godina nije ovamo stigla a da nije bila silovana."

Nepregledna kolona prve je noći upala u prvu zasjedu u šumi između Večića i grada Skender-Vakufa. Jedna je osoba ubijena, "ali su žene i djeca počeli paničariti", priča Aga. Grupa se podijelila na dva dijela, od kojih se drugi izgubio. Većina ih je nakon toga zarobljena.

Nakon što je bila otkrivena, Agina, vodeća grupa počela je putovati i danju te su drugi dan upali u drugu klopku, minsko polje koje su Srbi postavili u uskom klancu rijeke Grabovice". U eksploziji je bilo ranjeno pet izviđača iz Večića, četvorica njih odmah su se ubila na licu mjesta, dok je peti molio da ga spasimo", priča Aga. Grupa ga je pokupila te se nastavila kretati niz riječni klanac kad je "počeo pakao".

"Srbi su se nalazili na vrhu brda i pucali su po nama iz mitraljeza. Situacija je bila beznadežna. Na sve strane padali su mrtvi i ranjeni", sjeća se Aga.

Kaže da su se u očaju borci razdvojili u dvije grupe i počeli se spuštati niz obje strane klanca, pri čemu su se nalazili tačno pred Srbima u dužini od jednog kilometra. "Počeli smo uzvraćati pucnjavu te smo ih uspjeli razbiti i odbiti", priča Aga. Na tom su mjestu morali ostaviti svoje mrtve i ranjene. Neki borci su odlučili da ostanu brinuti se o ranjenima. Samo je njih 90 ili 100 od 300 ljudi koje je vodio Aga, uključujući tri žene, moglo nastaviti put.

Uvečer su krenuli prema Skender-Vakufu. Dok su prelazili glavnu cestu, upali su u treću zasjedu. "Četnici su iznenada počeli pucati s druge strane ceste", priča Aga, spominjući bradate rojaliste iz drugog

svjetskog rata koji mnogim srpskim vojnicima služe kao uzor. "Bili su skriveni u rovu. Bacio sam se na cestu. Tada je počeo pakao. Počelo je kišiti. U toj ludnici svi smo se raspršili. Nismo se više mogli naći. Nismo se mogli dozivati."

Ljudi iz grupe spustili su se najvećim dijelom u nabujali potok i kretali se po njegovoj sredini kako bi izbjegli mine. "Bili smo zbog kiše u vodi do grla. Čitavo to vrijeme pucali su po nama. Bila je to noćna mora", sjeća se Refik Pašić, 27, jedan od boraca.

Tridesetorica muškaraca nisu uspjela pobjeći. Neki su uhvaćeni, neki ubijeni. Grupa je svedena na 69 muškaraca i tri žene. U zoru su se okupili i nastavili dalje prema, kako su mislili, području koje nadzire bosanska vojska. Ali nisu znali da su Srbi u međuvremenu zauzeli Jajce, te da na tom području više nema nikakvih bosanskih snaga.

"Mislili smo da se nalazimo na slobodnom teritoriju. Međutim, stoka je lutala uokolo,"priča Pašić. Civili su ih uputili kuda da idu, tako da su konačno uspjeli stići bosanske jedinice u povlačenju. "Svi smo bili vrlo umorni. Ne znam tačno kako daleko smo putovali. Danima smo bili bez hrane", dodaje Pašić. Pronašli su još 19 muškaraca iz svoje grupe koji su se bili odvojili, pa je njih 91 zajedno došlo u Travnik, smrznuto i mokro.

"Najviše sam se bojao da ne budem ranjen. Znao sam da bih se u tom slučaju morao ubiti", kaže Aga.

Priča o onome što se dogodilo s njih 300 je užasna. Trojica muškaraca koji su bili u toj grupi rekli su da je svih 300 bilo zarobljeno u selu Grabovica. "Predali smo se bez borbe. Pustili su žene i djecu. Ali muškarce su mučili i ubijali", kaže Bećula.

Prema riječima Muhameda Zeca, 65, Srbi su četrdesetak muškaraca odveli u poštu u obližnjem Skender-Vakufu gdje su ih zatvorili u podrumske prostorije, "koje su bile toliko hladne da se u njima mogao držati sladoled". Tamo "su nas počeli udarati i tući pendrecima i bronzanim bokserima". "Toliko su nas tukli da se krv slijevala niz zidove. Lupali su nam glavama o zid. Tukli su nas

štapovima", sjeća se Džemal Kovačić, 30. "Vidio sam kako jednom ranjeniku na rane stavljaju so".

Njih su trojica bila među 20 ljudi koji su kasnije bili poslani na Manjaču, takozvani logor za ratne zarobljenike kojim upravlja vojska, a zatim su odvedeni na Vlašić i predani gradskom funkcioneru iz Travnika, 11. novembra. Četiri žene su prevedene preko planine odvojeno.

Ševal, 25, borac iz Agine skupine, koji je zatražio da ne spominjemo njegovo prezime, rekao je da je u šumi sreo borca iz Večića koji je bio u drugoj grupi, koji mu je rekao kako je uspio izbjeci pokolj u kojem je 150 muškaraca iz njegove grupe strijeljano, njih je po 10 odjednom. Nema nepristrasne potvrde tog događaja.

Glas, službene dnevne novine u glavnom gradu bosanskih Srba Banjoj Luci, izvijestio je da je oko 300 boraca iz Večića koristilo žene i djecu kao štit u svom pokušaju bijega te da su se "smioni" srpski policajci "pozabavili" sa 100 do 200 njih, dok ih se još 100 predalo. Jedan službenik Crvenog križa u Banjoj Luci rekao je da je uspio pronaći oko stotinu boraca iz Večića te da su ili u zatvoru ili na liječenju u bolnici.

Danas su borci iz Večića "zapeli" u Travniku, gradu koji Srbi bombardiraju i u kojem je došlo do epidemije tifusa među 18.000 izbjeglica.

"Približava se zima. Nemamo odjeće, samo ovo što je na nama. Srbi su sve pokrali. Bili smo dosta imućni. Sad smo ovdje prosjaci. Stojimo u redu za hranu", kaže Aga.

On kaže da bi se željeli vratiti u borbu. "Borili smo se poput gerilaca protiv tenkova, protiv aviona. Kad bi nam svijet ovog trenutka pomogao, ipak bismo morali opet početi od nule. Izgubili smo svoj porodični život, svoje poslove, automobile, kuće. Ali ipak bismo se vratili".

Borci drže da su djelovali u samoodbrani. "Ni jedan čovjek dobre volje nije mogao ovo priželjkivati. Ni jedan običan čovjek", rekao je

Aga. "Pokušajte zamisliti kako biste vi reagirali da se sve to dogodilo vašoj porodici."

LJUDI KOJI NIKUDA NE PRIPADAJU

*Stotine civila ginu u čistilištu srpskih
zatočeničkih logora*

Batković, Bosna i Hercegovina, 24. januara 1993.

U mračnoj praznini golemih hangara golubovi lete između svojih gnijezda u krovu, dok na betonskom podu ispod njih zvuk ljudskog kašlja probija hladan zrak. Ovdje se u dva hangara, u kojima se nekad čuvalo žito, stišću ili pod naslagama deka leže na ušljivim slamnatim madracima stotine bosanskih muslimanskih i hrvatskih zatvorenika koji su preživjeli srpske logore smrti.

Nema ni grijanja ni struje, a između Božića i Nove godine temperatura se u hangarima spustila na nulu. Službenik Crvenoga križa izjavio je da su se čuture s vodom zaledile pod jastucima zatvorenika, a da njihove deke "na jednom kraju praktično samo stoje u zraku". Trenutno je temperatura malo iznad nule.

"Toliko je bilo hladno da nismo mogli spavati", priča Kemal Šobani, 23. Jedan je starac umro, pa su ga zatvorenici u svojoj smrznutoj otupljenosti, baš kao i stražari, dva dana ostavili da leži na mjestu gdje je umro.

U zahodima, koji se nalaze vani, a napravljeni su od debelih dasaka postavljenih preko jame, led se uhvatio za drvo pa se nekoliko muškaraca poskliznulo i palo u jamu punu izmeta.

Ovi muškarci imali su nesreću da su živjeli u muslimanskim i hrvatskim selima koja su osvojili bosanski Srbi u nastojanju da stvore "Veliku Srbiju" na ruševinama višenacionalne Jugoslavije. Oni su još uvijek zatočeni, iako je prošlo pet mjeseci otkako je vođa bosanskih Srba Radovan Karadžić, pod međunarodnim pritiskom, obećao da će

bezuvjetno osloboditi sve zatočene civile. Prema izjavama logorskih službenika, oni koji su ostali moraju čekati na razmjenu zarobljenika. Unatoč uzvišenoj retorici zapadnih političara i uglednim osobama koje su posjetile logore otkako je Newsday prošloga avgusta otkrio postojanje logora smrti, zatočenici kažu da nemaju pojma kad će biti pušteni.

Tih 970 muškaraca staro je od 18 do više od 60 godina. Neki su već veterani, prošli su po četiri logora u posljednjih osam mjeseci, a trojicu Hrvata koji se ovdje nalaze Srbi su uhitili prije 15 mjeseci, za vrijeme rata u Hrvatskoj. Svi su oni civili. Premda su prisustvovali ubijanjima i mučenjima hiljada svojih drugova Muslimana i Hrvata, oni još uvijek ne znaju zašto ih ovdje drže.

Posljednja grupa stigla je sredinom decembra, živ dokaz, kako oni to vide, još jednog prekršenog obećanja. Mjesecima su bili zatvoreni na Manjači, većem logoru koji se nalazi više od 150 kilometara zapadno. Ali, nakon što je 28. novembra Elie Wiesel (Eli Vizel), dobitnik Nobelove nagrade za mir, zbog svog pisanja o preživljavanju nacističkog holokausta, posjetio Manjaču, oni su mislili da će uskoro biti oslobođeni.

"Elie Wiesel nam je obećao da ćemo uskoro biti oslobođeni", ispričao je zatvorenik Refik Bosnić, star 31 godinu, navodeći Wieselove riječi: "Učinit ću sve da vas izbavim odavde". Manjača je zatvorena 13. decembra i nekoliko hiljada zatvorenika je oslobođeno, no to je za Bosnića i 500 drugih bio početak igre u kojoj su ljudi figure.

Prema riječima pukovnika Petra Dmitrovića, koji upravlja logorom, u Batković su dovedena 532 zatočenika s Manjače, od kojeg je broja njih 130 odvedeno u Sarajevo i ondje razmijenjeno, dok ih je 401 ostao u Batkoviću. Crveni križ nije mogao potvrditi oslobađanje tih 130 ljudi te ih vodi kao nestale.

Oni koji su sreli Wiesela možda su čak i izdvojeni kako bi duže ostali zatočeni. Od deset ljudi koji su s njim razgovarali o stanju u logoru Manjača, među kojima je bio i Bosnić, devetorica su još tu,

kaže Bosnić. U petak i jučer nismo uspjeli doći do Wiesela kako bismo čuli njegov komentar.

Međunarodni Crveni križ, sa sjedištem u Ženevi, redovno doprema hranu, odjeću i cigarete, ali njegovo osoblje nije do ove sedmice uspjelo pronaći peći koje bi osigurale bar malo topline u prostorima koji se, u stvari, i ne mogu zagrijati na odgovarajući način. Malo su učinili kako bi poboljšali sanitarne uvjete. Zatvorenici mogu koristiti slavine koje se nalaze vani i oprati se u koritu ispod njih ako to vremenske prilike dopuštaju, ali Bosnić kaže da se četiri mjeseca nije oprao.

Međutim, prema riječima samih zatvorenika, neke su se stvari od maja poboljšale. Nakon protesta srpskih seljaka (iz okolnih sela), vlasti su zamijenile stražare koji su tukli zatvorenike.

Prema podacima koje su dali Crvenom križu, bosanski Srbi drže u zatočeništvu 1.300 Muslimana i Hrvata, muslimanske snage trenutno drže 900 Srba, a hrvatske 530 srpskih civila u uvjetima koji se mogu usporediti s Batkovićem. To su njihovi službeni podaci, međutim, američko Ministarstvo vanjskih poslova vjeruje da se u Bosni u zatočeništvu nalazi još oko 70.000 civila, i to uglavnom kod Srba. U Crvenom križu ne mogu potvrditi tu brojku, ali priznaju da im nije bilo dopušteno posjetiti jedan od najzloglasnijih srpskih zatvora, u gradu Foči.

Bosnić, koji je bio trgovac i vlasnik kafića, rekao je da je bio uhićen, zajedno s još 41 osobom, 25. juna 1992. u svom rodnom gradu Bosanskoj Dubici. "Pokupili su sve ljude koji su bili privatnici. Nikoga od nas nisu ništa pitali o ratu. Niko od nas nije imao nikakvo oružje. Rekli su nam da ćemo biti oslobođeni za deset do četrnaest dana". On je na Manjači ostao gotovo šest mjeseci, a potom je prebačen u Batković.

Zlatan Jakupović, 19, bio je uhićen početkom maja u mjestu Kozarcu. Batković mu je četvrti logor. Prvo je odveden u Keraterm, logor malo izvan Prijedora, gdje su ga, kaže, tukli svaki dan. Zatim je prebačen u Omarsku, u kojoj je, prema uvjerenju službenika koji su